

DUHOVNI I VJERSKI ŽIVOT DREVNIH EGIPĆANA

Marko Višić

The author of the study *The Spiritual and Religious Life of Ancient Egyptians* written from the angle of natural philosophy, comprehensively discusses the spiritual and religious life of the inhabitants of banks of the Nile which most clearly reflects in their theogonic/cosmogonic texts on the metaphysical, cosmic and natural Principles, such as Atum, Ptah, Amon-Mut-Khonsu, as well as in the Heliopolis, Hermopolis and Theban mystery as the highest range of metaphysical thought, not only of the ancient Egyptians, but also the ancient Sumerians, Acadians, Babylonians and Hebrews.

After presenting the theogony and cosmogony of the ancient Egyptians in the spirit of natural philosophy and deepest metaphysical thought, the author explains the ancient Egyptian pantheon in the spirit of genesis and traditional beliefs, along with a meticulous presentation of the main categories of spiritual life, such as Ib, H'at, Akh, Ba and Ka, which is followed by the explanation of the life principles of the ancient Egyptians.

I Misaoni život starog Egipta

1. Mitska i simbolička bît egipatskog mišljenja

Poznavaoi egipatskog duhovnog života poodavno su uočili da su staroegipatsko mišljenje i sama misao u bitnosti mitski i slikoviti, mada se, što je neosporno, i tim putem stiglo do same apstrakcije, do principa Logosa kao tvorne Riječi i Misli.

U mitskom i simboličkom načinu mišljenja, kojim se odlikovahu civilizacije Bliskog istoka¹, dominirala je i neometano se razvijala spekulativna misao, što će reći intuitivan način poimanja i razumijevanja svijeta i pojava u njemu izražavanih mitom u kojemu su se kod drevnih Egipćana i stanovnika obala Tigrisa i Eufrata na slikovit način iznosile misli o postanju i posebno o bivstvovanju universuma i transformacijama života. To će reći da je mit bio funkcionalan i životvoran; da je slikovitim, odnosno simboličkim putem jasno izražavao ne samo funkcije i počela u cijelom universumu, što se riječju ne bi moglo u potpunosti izraziti, već i svaki, za čovjeka u prirodi, značajan događaj.

Spekulativna misao navedenih civilizacija koja je u oblasti iskustvenog težila da od haosa stvori kosmos, uređen svijet, čime je donekle slična naučnoj i egzaktnoj misli, nije čovjeka kao krajnji domet razvoja u Kosmosu, izdvajala iz Kosmosa. Čovjek je, mada najsavršenije djelo Prirode, bio svagda ovisan i podložan kosmičkim silama što su se u njemu u najsavršenijem vidu otjelovile. Ovo duguje vjerovanju da nema bitnije razlike u bitnosti svega postojećeg u universumu, bile to zvijezde, metali u rudači, rastinje, ljudi ili božanstva, jer su plod kosmičke energije i svijesti koja ih tjera u život, u postajanje i u njemu ih obdržava, o čemu će biti više govora kasnije.

Tako gledajući na svemir, isti predstavlja lanac života bez veće podvojenosti između raznih aspekata života, što je imalo za posljedicu da se u očima Egipćana doklasičnog i klasičnog perioda jedan aspekt života mogao preobličiti u drugi, pritom zadržavajući i prvi oblik. Tako je bog mogao biti u svojem liku i u liku čovjeka sa glavom sokola; pravda je mogla biti apstraktan, ali i materijaliziran pojam.

¹ O tome usp. H. i H. A. Frankfort i dr, *Od mita do filozofije*, „Minerva“, Subotica-Beograd 1967, str. 9, i d. (Preveo s engleskog dr Ljuba Popović).

Dalje, budući da je Egipćanin čovjeka smatrao najsavršenijom rukotvorinom Kosmosa, odnosno Prirode koja u sebi sadrži sve imanentne joj oblike života, on je u njoj uočena zbivanja i pojave mjerio vlastitim mjerilima i osobnim viđenjem, a svoje doživljaje smatrao posljedicom događanja, zbivanja u Kosmosu koji je, vice versa, njihov uzročnik. To je, pak, imalo za posljedicu da mu pojavni svijet i događaji u njemu na koje je prenosio svoje osobine, nije bio nešto što je izvan njega, objekat koji bi ravnodušno posmatrao, što je slučaj sa naučnom mišlju. Za njega je, naprotiv, cijeli kosmos živi organizam, subjekat i partner, nipošto i nikada objekat, nešto što ga se toliko ne doima. Sve uočene pojave u Prirodi za njega su bile aktivni sudionik u toj kateni života Prirode, to jest *ti*, nikako *on*, *ono*, pa se svakom događaju i obraćao kao određenom aspektu i manifestaciji kosmičkog života. Sva zbivanja u universumu bila su aktivno *ti*, jer su posljedica određene volje, jednoga *ti* s kojim se treba suočiti, a akciju poteklu od njega treba doživljujući razumjeti.² Dosljedno tome, Egipćanin se, posmatrajući neki događaj, nije pitao zašto se to tako dogodilo, što bi trebalo da je tome uzrok, već ko je to učinio, po čijem se htijenju i volji to dogodilo, šta to treba da znači, kojom mu akcijom valja na to odgovoriti. To ukazuje da je Egipćanin cijelim životom doživljavao prirodu, u nju se unosio dušom i tijelom, *pasivno* se vezujući s procesima u njoj, dok je čovjek u procesu naučnog saznanja u kojemu imamo posla s čisto umnim, logičkim operacijama, prema prirodi ravnodušan, odnosno aktivan, jer mu je objekt spoznaje. Tako se kod intuitivnog procesa poimanja svijeta spoznaja što je subjekt, to jest *ja* ima o *ti* nalazi negdje na polovini puta između aktivnog i svjesnog sučeljavanja

² U tom smislu *patnja* i *stradanje* gromom ošinitog stabla postaje *patnja* i *stradanje* čovjeka koji ga gleda i *razumije* njegovo stradanje i s njim saosjeća, o čemu detaljnije poštovani čitalac može konsultovati i naš članak *Kult stabla kroz ljudsku civilizaciju. Novy život*. Novi Sad 1976, br. 5 (na slovačkom).

s *ti* i *pasivnog*, emocionalnog doživljavanja toga istoga *ti*, u čemu se zapravo i krije bit između logičkog i emocionalnog načina spoznaje, saznanja i doživljavanja prirode.

Vanjski svijet, to živo *ti*, po sebi je spoznatljiv, jer se *ti*, naprosto, uvijek i posvuda osjeća, jer *ti*, riječju, živi naporedo s *ja*. *Ti*, bio to, u našem smislu, predmet ili biće, živi osobnim životom sukladno životu vasioni i ne može se svesti pod *genus* i *species* što danas čini logičko mišljenje koje barata s apstraktnim pojmovima pomoću kojih svodi predmete po njihovim osobinama pod opšte zakone, odnosno pojmove logičke apstrakcije koji se misaono konkretizuju u pojedinačnim predmetima. Ništa od ovoga u mišljenju Egipćana doklasičnog i klasičnog perioda koji u cijelom universumu vide život i akciju na koje valja odgovoriti životom i akcijom³ po čemu se bitno razlikuju od Egipćana iz prvoga milenija prije našega računanja vremena koji su više okrenuti ne ovozemaljskom, već životu u drugome svijetu i blaženstvu koje ih čeka na Sekhet-hetepu, tačnije Skht-htpu, *Poljima preobraženja*, *Poljima mira* na kojima će živjeti, naglasimo, isključivo duhovnim, a ne ovozemaljskim životom. Tome je razlog što su Egipćani iz prve dvije epohe u svemu gledali život oličen u dnevnom rađanju sunca na istoku i godišnjem plavljenju rijeke Nila što nisu bili samo najznačajniji događaji u njihovu životu već i simboli pobjede života nad *smrću*,⁴ svijetla nad tamom.

³ U tom se sučeljavanju *ja* nasuprot *ti* krije razlog zašto se prilikom prevođenja egipatskih tekstova, gdje god se osjeti to sučeljavanje, treba koristiti ličnim zamjenicama *ja* i *ti*, bez obzira što su u našem jeziku vidljive iz glagolskih oblika, odnosno ličnih završetaka.

⁴ Fenomen smrti, pod čime se misli na gašenje vitalnih funkcija organizma, kad je riječ o čovjeku, drevni Egipćani nisu poznavali, odnosno nije im bila poznata prirodna ili prva smrt. Pod prirodnom smrću oni su, naime, podrazumijevali prelazak čovjeka i njegova duha zvanog Ba, u višu, duhovniju razinu života, prelazak u višu sferu svijesti oličenu vječnim životom na Poljanama mira, u egipatskom raju zvanom Sekhet-hetepu ili Sekhet-Aaru, do čega bi

Egipćani tih davno prohujalih vremena poznaju Apsolutno biće, to jest *Amona* koga zвахu Neter-Neteru, Počelo-Počelâ, inkarnacija kosmotvorne energije i svijesti, Praizvor sveopšteg života koji svakomu *Ti* u svemiru daje specifičnu snagu, funkciju i oblik, što je sadržano u klici života. Tako su svako *ti*, sve ono što u cijelome kosmosu ima odlike života, hoću reći sve pojave, posebno živa bića i *predmeti*, otjelovljenje specifične funkcije života proistekle iz toga izvora sveopšteg života, odakle proističu i sami Neteri, odnosno Principi, Ideje (koje egiptolozi nažalost krste imenima posebnih bogova, pa otuda i politeizam kod drevnih

dolazilo ako bi se umrli opravdao na Ozirisovom zagrobnom sudu. Ukoliko se pak ne bi opravdao, dolazilo bi do druge, istinske smrti, do uništenja umrlog od strane čudovišta podzemnog svijeta zvanog Ammat.

Kad je pak riječ o neprirodnoj smrti, o samoubistvu, ono se u egipatskoj profanoj i hermetičkoj, odnosno inicijacijskoj literaturi pojavljuje: a) kao posljedica afekta ili ludila, što je neodgovorno samoubistvo i svrstava se u prirodnu *smrt*. Ono je tema profane, sekularne literature u kojoj su moralne pouke o životu i smrti upućene običnim smrtnicima jasno i razgovjetno iznesene; b) kao posljedica promišljenog, svjesnog izbora i čina, što je prâvo, odgovorno samoubistvo; c) kao posljedica višeg stupnja svijesti, suočavanja sa samim sobom, samoubistvo okarakterisano pobunom individue i njene svijesti, što je filozofsko ubistvo koje je, kao i prethodno, tema hermetičke, inicijacijske literature razmatrane u uskom krugu odabranih sa višim obrazovanjem. Kad je, pak, riječ o svjesnom i filozofskom ubistvu tu treba primijetiti sljedeće: svjestan izbor, ravan htijenju, volji, jeste, kao i volja, moć, sila čiji je izvor Duh, Ba. Ako se ta sila okreće protiv svoga istočnika, protiv Duha, Ba, dolazi do podvajanja onoga što Duh (Ba) drži u svojoj moći, to jest dolazi do odvajanja Ka, tjelesne duše, tijela od Ba (Duha).

Riječju Ka, kao posljedica svjesnog izbora i volje, time kao bliznac Ba (Duha) voljnim samoubistvom odvaja se od Ba koji, simbolizovan zmajem, što će reći emancipiranom sviješću, odlazi za svagda združujući se s kosmičkom sviješću kao svojim Istočnikom.

Egipćana, premda su oni funkcionalni principi u životu prirode, odnosno životvorni aspekti Neter-Neteru) pomoću kojih upravlja svim tim, prije pojavnog života datim funkcijama i oblicima, što se u obliku života pomoću Neterâ u cijelom universumu manifestuju i transformiraju (nikada ne iščezavajući) kao utjelovljene emanacije toga nepostalog Prapočela, višnjeg kosmičkog poretka, vrhunaravne tvorne harmonije⁵ što ju je doklasični i klasični Egipat čak i substancijalizirao u liku dvojne boginje Ma 'at.

Budući da je po dubokom uvjerenju starih Egipćana kosmos ispunjen tim životnim, funkcionalnim počelima, u svakom događaju videći uzrok i posljedicu proisteklu iz određenog, voljom obdarenog *ti*, po sebi se razumije da je, ako je želio da predstavi i lično doživi to *ti*, morao pribjeći akciji koja se po svojoj naravi zaodijeva u narativan oblik, odnosno u mit. U njemu pak događaj i radnju izlaganu dramatski valja istinski doživjeti, jer se samo tako dolazi do spoznanje, do otkrovenja uzroka toga događaja i toga *ti*. To je baš ono zbog čega je mit kod drevnih civilizacija služio umjesto logičke analize i zaključaka, mit koji teži da u poetskom ruhu koje je kod Egipćana i Sumerana uvijek prožeto nekom mišlju, pojmi određeni događaj i objavi istinu o njemu i o onome skrivenom *ti*. Takav oblik mita ne susreće se samo kod drevnih Sumerana, Vavilonjana i Egipćana već i kod ostalih naroda kao, na primjer, kod Helena, što je slučaj s mitom o Danaji (zemlji) koju oploduje Zèus u vidu oblaka (kiša) ili slovenski mit o Dodolama u kojemu imamo posla s kulturnom radnjom, to jest obredom vezanim za akt prizivanja kiše da natopi zemlju i dâ život. Sljedstveno tome, mit se kod starih naroda ne smije shvatiti kao neka bajka, basna, saga ili herojska

⁵ Usp, R. A. Schwaller de Lubicz, *Le Roi de la Theocratie pharaonique*, Flammarion, Paris 1961, poglavlje o mitu i simboli. Napominjemo da je ovo, kao i djelo *Le Temple de l'Homme*, Caracteres, Paris 1957, od istog autora, temelj i smjernica naše studije koja se bitno oslanja na njih.

priča, već kao slikovit način predstavljanja događaja i iskazivanja misli o pojavama u vasioni vezanim za ljudski život.

2. Pisana magija staroga Egipta: slika, simbol, hijeroglifi i kriptogrami

Što se tiče *simbolike* mita, ona po uvjerenju starih naroda nije samo slikovit način poimanja i prikazivanja događaja i misli, već istinsko sjedinjenje i simbioza simbola i onoga što on predstavlja. Budući da su mitom iskazivani najvitalniji i najznačajniji događaji u kosmosu, kao i misli o postajanju, nikako postojanju, i bivstvovanju cijele vasion, jasno je da se mit simbolikom, odnosno simbolom kao zgusnutim sadržajem ideje, služio prvenstveno tamo gdje jezik, govor, nije u mogućnosti da iskaže duboki smisao onoga što je simbolom predstavljeno, gdje se primarno misli na simboličko predstavljanje metafizičkih istina i tajni života.

Rečeno se lijepo odrazilo u egipatskom *hijeroglifskom* pismu, jer se baš ono sastoji od simbola koji izražavaju universalne, od Tvorca dane funkcije i funkcionalna božanska počela, arhai, kao i egzoterične, riječju neopisive, kosmičke tajne. Navedeno je doprinijelo da ga *bogom nadahnuti ljudi* nazovu hijeroglifskim, to jest svetim pismom, time nastojeći da od zlih sila sačuvaju *spoznate* tajne kosmosa i prenesu ih čovjeku u kojemu se, kao što je već rečeno, kao u najsavršenijem djelu Prirode odvijaju svi mogući stupnjevi i aspekti sveopšteg kosmičkog razvoja.

S te tačke gledano, u egipatskom se pismu kao simbol birala ona životinja (biljka ili pak neki drugi predmet) koja će po svojim urođenim svojstvima najbolje reprezentovati određenu prirodnu funkciju. To valja istaći tim prije što se smatralo, a ima ih koji još i danas smatraju, da je u drevnom Egiptu vladalo idolopoklonstvo i zoolatrija, zaboravljajući da je po njihovom vjerovanju zoomorfno ili antropomorfno božanstvo bilo otje-

lovljenje određene kosmičke funkcije koju je trebalo uvažavati i prizivati je. U tome se nedvojbeno krije razlog zašto je govor simbolike i simbola najstariji vid iskazivanja i prenošenja misli, nastao u vrijeme dok starodrevni Egipćanin nije znao za grafičko prenošenje misli. U tome je vremenu prije pisane historije, dakle, oko 3100, prije nove ere. simbolika *slika* (i reljefa) koja prethodi hijeroglifima najbogatija, što se uočava iz umjetnina nastalih u prednastijskom periodu, kao što je glava buzdovana faraona Škorpiona, vjerovatno Narmerovog pretходnika, potom slavna Narmerova paleta i dr. To je vrijeme kada Egipćani postaju svjesniji sebe i zajedničkog života neophodnog za opstanak, nastojeći da sve bitnije događaje društvenog i vjerskog karaktera otrgnu od tame i zaborava i, makar vizuelno, kad već nisu umjeli grafički, saopšte budućim pokoljenjima za pouku i uzor. Zato se slika sa svojom bogatom simbolikom kojom su izražavani najznačajniji momenti života u zajednici s namjerom da se utiče na potomstvo, stala smatrati nečim vrlo bitnim i značajnim.

Kako, dalje, slika, odnosno simbol i izražene materijalizovane ideje žive istim životom, ona je u Egiptu skoro sve do njegova silaska sa svjetske pozornice pravi i istinski dvojniki. To će reći da je magijski izražavala i u sebi sadržavala suštinu, bit, to jest život prikazanog, te posjedovati ili razumjeti sliku znači isto što i imati ono što ona predstavlja. Kad je pak riječ o *kultu mrtvih*, slika u magijskom pogledu znači i više od toga, jer je, kao i kulturna statua, u stanju da primi *tjelesnu dušu*, odnosno životvornu snagu na njoj predstavljenog pokojnika, što će reći Ka koji se, za razliku od Ba, *duhovne duše*, ukoliko dođe do uništenja tijela, može u nju preseliti, nastavljajući da živi, doduše ne više ovozemaljskim već transcendentalnim, metafizičkim, nadnaravnim životom.

Iz rečenog slijedi da je s komunikacijskim i magijskim razlogom postanja i opstojnosti slike, o čemu veoma lijepo i uvjerlji-

vo raspravlja René Huyghe⁶, povezan i transcendentni, za umrlog poruku i život noseći, smisao slike, što se razabire iz vinjeta *Knjige mrtvih* i slikâ kraljevskih grobnica gdje umrli predstavljene radnje treba da simbolično obavlja u zagrobnom životu koji prema ovozemaljskom predstavlja duhovniji oblik života. U tom smislu prikazba pobjede nad krokodilom ili nilskim konjem, simbolima zlih sila, znači da će umrli jednako i u *međustanju* savladavati demonske sile koje na njega vrebaju, nakon čega će ga, ako mu pođe za rukom da se opravda, čekati Poljane mira, poljane blaženih. Prema tome, te slike nisu namijenjene rajskom životu za što postoje slike druge sadržine, jer tamo rade duše B'au.

Vratimo se simbolici hijeroglifskog pisma čiji se prvi zametci susreću na gore pomenutoj Narmerovoj paleti s kraja četvrtoga hiljadugodišta prije Hrista. U ta vremena simbolika toga pisma podjednako živi i spremna je da se, magijski, obnavlja kao i svaka druga slika. Budući da su slika, znaci, odnosno simboli živi, iz toga proizilazi da mogu i da im se može naškoditi, sve u zavisnosti od toga koliko je na njima prikazano po svojoj naravi dobro ili rđavo. To je i razlog zašto se u ranom dinastijskom periodu Egipta opasni znaci, kao što je hijeroglif za krvoločne zvijeri, za oružanu vojsku itd. ne stavljaju uz umrlog. Ako se pak uz njega nalaze, ali precrtani, to je bio znak da su, kao i precrtano ime, uništeni, da ne mogu više naškoditi, jer se time ugasila životna snaga onoga što predstavljaju. Zbog toga se u ranom dinastijskom periodu kada je magija bila neizrecivo djelotvorna, čija se moć uveliko osjećala i u klasičnom i nešto manje poklasičnom periodu egipatske povijesti, hijeroglifi susreću u grobnim komorama piramida – tih simbola svjetlosne metafizike i emocionalnog mišljenja – dok ih nema na zapadnoj strani sarkofaga, na strani zalaska sunca, time i zagrobnog života i kraljevstva umrlih, po čemu je

⁶ Usp. René Huyghe, *Sens et destin de l'art*. Paris 1957, t. I.

zapad bio simbol *smrti* (ali kao izvora novoga života) i onostranog svijeta. Na toj strani susrećemo samo vrata kao simbol tajanstvenog i nepoznatog zbog čega i jesu samo raskrsnica i međa između onostranog i ovostranog života. Navedeno poimanje zapada uslovalo je da su Egipćani svoja groblja gradili sa zapadne strane naselja i, kako rekosmo, u ranom periodu, ostavljali neispisanu tu stranu sarkofaga, kako ti znaci ne bi naškodili umrlom i obratno, da leš pokojnika ne bi naškodio tim svetim i živućim znacima, odnosno na njima predstavljenim simbolima, uz opasku, da hijeroglifsko pismo nije čisto ideogramsko, već kombinacija fonetskog i ideogramskog pisma nastalog iz piktograma.

Kad je riječ o zapadu, nasuprot rečenom, valja istaći da zapad, kao strana zalaska sunca simbolizira ne samo odlazak iz ovoga života (ali ne i smrt) već i više od toga. On je, naime, početak novoga, duhovnog života do koga će umri, idući od zapada, tame do istoka, svijetla, kao što to svakodnevno čini i sunce, doći ako savlada sve prepreke koje mu stoje na tome putu. Po tome je zapad, odnosno *smrt* proces rođenja duhovnog čovjeka, rođenje u novi, vrhunaravni, duhovni život, u viši stupanj svijesti.

Na neizmjernu snagu magije u ranom razdoblju Egipta ukazuje i stavljanje faraonova svjetovnog imena u zaštitni krug, jer ga, za razliku od božanskog mu imena, ne štiti nikakav božanski znak. *Ime* pak, kao što je poznato, po vjerovanju drevnih Egipćana, kao i njegova sjenka, khaibit, odnosno pramen kose, po principu *pars pro toto*, u sebi sadrži dio božanskog ili ljudskog bića i predmeta uopšte, tako da je ime po svojoj biti ravno imenovanom biću. Dosljedno tome, znati nečije ime značilo je isto što i poznavati njegovu bit i narav, a to pak da se dotični nalazi u vlasti onoga ko mu zna ime; da s njim može zboriti na ravnoj nozi, da mu može pomoći i odneti. Ovo u *Knjizi mrtvih* dobro ilustriraju glave 99, i 125-Svršetak, u kojima pokojnik mora kazati imena hipostaziranih dijelova barke i vrata. To je i razlog zašto je uništenje nečijeg imena na statui, grobnici, hramu ili vazi značilo i uništenje duše

umrlog u zagrobnom životu, bar kad je riječ o vjerskom nazoru drevnih Sumerana i Vavilonjana. Ako, suprotno rečenom, ime izgovara bog-tvorac, onda je to akt stvaranja, jer je svako novo ime izgovoreno od Tvorca isto što i novo biće.

Na veliku snagu pisane magije u ranom razdoblju Staroga kraljevstva upućuju i *kriptogrami* koji idu za tim da zlim demon-skim silama onemoguće razumijevanje sadržine teksta, mada oni u sebi kriju i riječi koje se nisu smjele izgovarati.

S pojavom *Tekstova piramida* (oko 2400–2200) hijeroglifski se znaci počinju susretati i uz tijelo umrlog što je još izraženije u Srednjem kraljevstvu (*Tekstovi sarkofaga*). Ta nam pojava ukazuje da je magija ranoga perioda stala slabiti. Razumljivo je da se pisana magija susreće u cjelokupnoj religijskoj literaturi, time i u *Knjizi mrtvih* u kojoj se susreće i jezična magija, odnosno magija riječi, imena i prizivanje hipostaziranih predmeta.

II Teogonija i kosmogonija starog Egipta

1. Neter-Neteru i metafizički, kosmički i prirodni Neteri

Iako su stari Egipćani poznavali veliki broj naočigled samostalnih, antropomorfnih i zoomorfnih božanstava, oni su u bitnosti bili monoteisti, jer su, kao što smo vidjeli, poznavali Apsolutno božanstvo, dok su ostali bogovi po njima bili emanacije i manifestacije moći i vitalnih počela toga Apsolutnog bića.

Taj osnovni pojam vjerske i filozofijske misli Egipćani su, kao što smo rekli, nazivali Neter-Neteru, to jest Počelo-Počelâ, Pra-počelo, tačnije kosmotvorna harmonična energija. Neko će taj istočnik i utočnik svega postajućega u vječnom postajanju i mijeni nazvati Bivstvujući, neko kosmičkom Ljubavlju koja svojom snagom privlači i drži u harmonijskom jedinstvu sve elemente; neko Voljom ili stvaralačkom Riječju što zamišljeno i

voljno priziva u postanje; neko, opet, Redom, pravičnim Poretkom i Harmonijom, ili pak, iskonskom, samom božjem Sinu nepronicljivom Istinom, dok će ga većina nazvati nestvorenim Tvorcem koji je bez prošlosti i budućnosti, jer je po svojem biću uvijek *praesens*. On je onaj koji jeste, nikada postojeći, već vječno bivstvujući, sve svojim bićem prožimajući i životne funkcije svemu postojećem dajući. To su, međutim, samo atributi te, riječju neiskazive i neopisive kosmičke Sile pod koju su Egipćani podvodili, kako postanak cijele vasiona i svega u njoj živućeg (a po njima je, vidjeli smo, sve živo, u pokretu i mijeni) tako i održavanje kosmosa, svega bivstvujućeg, posebno ljudi, živih i *umrljih*. Kako pak Egipćanin u svemu vidi dvojnost, to i apstraktne, duhovne pojmove podvaja i jedan drugome sučeljava, kao, recimo, Hu naspram Sia, to jest tvornu Riječ naspram Spoznaji i iste substancijalizira, to je učinio i s ovim vrhunaravnim Principom, oličavajući ga u boginji s perom simbolom svjetlosti, duha – zvanj Ma 'at.

Ovome Počelu bez počela, u kojemu se harmonijski sjedinjuju duh i materija, čemu najviše težijahu stari Egipćani, univerzalnošću značenja najviše odgovara osnovni pojam Lao-Tse-ove filozofije, pojam *tao*, odnosno *dao*, dok mu iz indijske filozofije najviše odgovara pojam Brahman.

Kako se u toj vrhunaravnoj, kosmotvornoj Harmoniji blagotvorno otjelovljuju materijalno i duhovno, kasnije su je teološka naučavanja podijelila na dva aspekta, tako izražavajući egzotersku i esotersku istinu što se u *Knjizi mrtvih* opisuje kao *dvorana obiju Ma 'at*.

O boginji Ma 'at ovom prilikom recimo i slijedeće. Ako je tačno da je temelj egipatskih djela *mudrost*, onda je tačno da se i jedinstvo egipatske misli što je uočavamo u tim djelima sastoji u njezinoj objedinjujućoj snazi. Stožer te snage su smrt i život ujedinjeni oblagorođujućom snagom harmonije koju oličava vaga kojom upravljaju istina i mudrost oličene u dvojnoj boginji

Ma 'at. To je razlog zašto je dvojna boginja Ma 'at simbolizirana srpom, to jest silom duha=istinom, i perom, snagom duha=mudrošću kao sječivom srpa, istine.

Budući da je dvojna boginja Ma 'at bila istina po sebi i za sebe, a uspostavljanje harmonije između čovjeka, njegove svijesti i kosmosa, kosmičke svijesti, bila temeljna težnja svakog krepošću obdarenog Egipćanina, to je težnja za besmrtnošću bila što i težnja da se dospije do stanja Ma 'at, mudrosti i istine, do kosmičke svijesti, zbog čega je Ma 'at, kao moralni princip, bio osnovni princip drevnih Egipćana. Vratimo se vrhunaravnom biću drevnih Egipćana!

To se nadnaravno biće otjelovljuje pomoću Netera, Principa, Idejâ, tvornih počela koji, bez osobne moći odlučivanja, sobom izražavajući unaprijed dat pravac djelovanja, dovode u postanje i substancijalan život, prije pojavnog života bivstvjuće funkcije i životom obdarene oblike sadržane u Apsolutu.

Iz toga slijedi da su Neteri koje ćemo, držeći se tradicije, samo uslovno zvati bogovima, samo višestruki aspekti Neter-Neteru koje im, kao u hrišćanstvu Bog anđelima i svecima, udjeljuje nadprirodnu moć što je na razne načine očituju. Oni su, riječju, funkcije koje, bez vlastite moći mijenjanja ovih, očituju mnogostruke aspekte toga jedinstvenoga Bića. Taj se nestvoreni Apsolut očituje preko metafizičkih, kosmičkih i prirodnih Netera od kojih su najznačajniji metafizički – predstavljajući nestvorene, voljom neobdarene tvorne sile i funkcionalne izvore života od koji se sastoji biće primordijalne kosmotvorne energije.

To je razlog zašto se bog Thoth, kao Đehuti, što će reći kao simbol moći rasuđivanja i misaone sinteze što se harmonično otjelovljuju u vremenu, raspoznajući nevidljivu harmoniju među Počelima lišenim rasuđivanja i misaone sinteze, naziva *Nosilac mira među Počelima*.

2. Metafizički Neteri: Atum, Ptah, Amon-Mut-Khonsu i heliopoljski, memfijski, hermopoljski i tebanski misterij

Među metafizičke Netere idu: Atum, Amon, Ra, Thoth, Mut, Khonsu i Hathor-Tefnut-Sokhmet. Od njih su najznačajniji Amon, Ptah i Ra. Međusobni odnos ove Trijade koji je uslovio postanje heliopoljskog, memfijskog, hermopoljskog i tebanskog misterija, odnosno predanja o postanju kosmosa veoma upečatljivo ilustruje slijedeći odlomak na papirusu iz Leidena: *Tri boga u sebi sadrže sve bogove. To su Amon, Ra, Ptah i nema im sličnih. Bog čija je narav (i ime) skrovita jeste Amon. Ra je glava, a Ptah tijelo. Njihovi ovozemaljski gradovi na vijeke osnovani jesu Teba, Heliopolj, Memfis zauvijek (nepromijenjeni). Kada nebeska poruka nastane oglašava se u Heliopolju, u Memfisu se ponovi Ptahu. Od nje se za Amonov grad (=Tebu) načini znamenje napisano u znaku Thotha kao i ono što sobom nosi. Odgovor i odluka dani su u Tebi, a ono što odatle proistekne upućuje se božanskoj Devetki; sve što je iz njenih usta to je iz usta Amonovih. Bogovi (=principi, počela) su poradi njega, po njegovoj naredbi dati. Poruka, to je smrt ili bivstvovanje. Od nje ovise život ili smrt živih bića osim jedinoga Amona, Ra-a (i Ptaha) jedinstvo u Trojstvu.*

Neki su istraživači staroegipatske religije, vjerovatno se povodeći za rečenicom: *Bogovi su poradi njega, po njegovoj naredbi dati*, u čitavom tekstu htjeli vidjeti običnu glorifikaciju Amona⁷, jer se ti isti bogovi slave u posebnim vjerskim centrima. Ne želeći ulaziti u polemiku s takvim mišljenjima i nazorima, smatramo da je dubina i universalnost svakoga gore spomenutog misterija

⁷ Tako, na primjer, misli Dž. A. Vilson, što se može zaključiti iz ranije citiranog djela *Od mita do filozofije* str. 81, tvrdeći da su Egipćani bili monofiziti, ali ne i monoteisti.

uveliko uticala da su se teologijska naučavanja Heliopolja, Memfisa, Hermopolja i Tebe smatrala zaokruženom cjelinom pa je izgledalo kao da su jedno drugomu konfrontirana, dok su, ako hoćemo pravo, međusobno ovisna i isprepletana, što će nam pokazati njihova analiza.

3. Kosmički Neteri

Za razliku od metafizičkih Netera u kojima se Apsolutno biće, gubeći raniju Jednost, Jedinstvo, manifestira, kosmički Neteri su djelo i daljnje produženje tvorne misli i volje toga Bića. Oni ispunjuju što od njih zahtijevaju metafizički Neteri, pa bi se moglo ustvrditi da su kosmički Neteri klice svega od Apsolutnog bića u metafizičke Netera misaono proiciranog. Među kosmičke Netera spadaju Šu i Tefnut, tvorci životvorne vode i ognja koji se zgušnjuje u carstvu Geb-a (u crnoj zemlji) čime se omogućuje rast svega živoga u čijem nastajanju učestvuje i Nut, boginja neba, koja po legendi ne rađa samo bogove nego i zvijezde i sunce. Njima se pridružuju i neka zoomorfna božanstva, kao i Seth, Neftida, Oziris i Izida koji oličavaju četiri osnovna elementa: zemlju, oganj, vodu i zrak. Njima se pridružuje Horus-Dijete kao objedinitelj.

Seth je u životu prirode princip usahnuća, uništenja i razaranja staroga života kao podloge za novi što se zameće u njegovu kraljevstvu, u crnoj zemlji, zbog čega i jeste simbol zla i dobra. To će reći da je Seth u životu prirode princip transmutacije – dekompozicije i regeneracije, rastakanja starog i iz njega stvaranja novog života – kao najveće tajne života, po čemu je Seth sličan bogovima Khonsu i Sekheru, odnosno Sokaru, o kojima kasnije.

Rastvaranje dozrelog, starog života inicira Seth-ova majka *Neftida*, princip nevidljivog cijepanja i uništenja postojećeg života spremnog da podari novi život koji će *Izida*, simbol topline i svjetlosti, to jest kao simbol unutarnje životvorne snage, zvane

Spd. otjelovljene u svjetlosti, uz pomoć sina Horusa, životvornog ognja, dovesti u postanje i postojanje. Drugim riječima, Seth je kao negacija i uništitelj staroga života (brata Ozirisa) simbol neprokljalnog sjemena u zemlji koje uz pomoć Neftide (raspuknuća) sublimacije, Iziđe i Tefnut (svjetlosti i vlage) te Horusa (životvornog ognja, životne snage što se nalazi u srcu sjemena) samo nestajući, daje novi život (to jest uskrsllog, nanovo oživjelog Ozirisa).

Prema ovakvom tumačenju, mit o Ozirisu koga ubija njegov brat, bog mračnih sila, Seth, a uskršava njegova supruga Izida uz pomoć sestre Neftide i sina Horusa koji se u međuvremenu rađa iz umrlog Ozirisa (u zemlju bačenog sjemena) pomoću Neftide (raspuknuća i sublimacije) Iziđe i Tefnut (svjetlosti i vlage koji životvorni oganj potiču da iz sebe da život) simbolizuje sliku vječnog umiranja i rađanja svega života u prirodi. To i jeste razlog zašto je Oziris oličenje života u vечноj mijeni i postajanju, zbog čega je i predstavljan kao Nil u nadolaženju i povlačenju, žito u periodu klijanja i dozrijevanja itd., po čemu je antipod bogu-suncu Ra koji naspram Ozirisu, simbolu substancijalnog života u fazi nastanka i *prestanka*, to jest dozrelosti, simbolizira duh, krajnje otjelovljenje Amona, Skrivenog, što je i shvatljivo, jer Ra spada među metafizička, odnosno duhovna, a Oziris među kosmička, odnosno substancijalna Počela.

4. Prirodni Neteri

Po svojoj su funkciji na najnižoj ljestvici prirodni ili htonski Neteri kojima je Apsolutno biće povjerilo određene funkcije kao, na primjer, boginji Taurt, toj kosmičkoj djevici, kao što je i boginja Nejth, navodnjavanje, pri čemu joj pomaže i bog Hapi; boginji Sotis nadolazak nilskih voda; Neheb-kau plodnost, Besu brigu o srećnom porodu itd.

III Misteriji i učenje o postanju kosmosa i života u njemu

1. Heliopoljski misterij: Nu i Atum

Vratimo se misterijima i razmotrimo što nam kažu o postanju kosmosa i života u njemu.

Najstariji i ujedno najčjuveniji jeste heliopoljski misterij, odnosno predanje nastalo u Heliopolju, centru boga-sunca Ra (koga Heleni nazivahu Hélios, odakle i naziv Heliópolis, Grad sunca) odnosno Atum-Ra-a, boga-tvorca. Gornji misterij u prvi plan stavlja misaonu, metafizičku stranu Neter-Neteru u kojemu se rađa zamisao, to jest duhovno postanje (time i istovremeno cijepanje Neter-Neteru) svakog oblika života, u tom Počelu neograničenom prostorom i vremenom u našem razumijevanju tih pojmova.

Neter-Neteru, razdvojivši se, na prvom mjestu stvara životvorne vode zvane Nu, izvorno Nn, koje u sebi sadrže životvorni oganj. Razdvajanje prvobitnog, nestvorenog Principa, odnosno Monade, obavilo se, dakle, u toj životom zasićenoj vodi, u Nu (koji valja lučiti od Nun-a, Praokeana, značenjem istovjetnog helenskom Okeanu, simbolizirajući kraj, odnosno vode koje okružuju svijet) u liku Atuma, *zasićene praznine*, čije ime *sve-ništa* lijepo osvjetljava taj prvi momenat stvaranja, jer se u Atumu kao u oličenju Amona, nalaze sve potencije budućeg života, to jest životne funkcije prije kojih nije substancijalno postojalo *ništa*.

Iz Nu se, spajanjem životvorne vode i ognja, rađa Atum koji svojom pojavom negira jedinstvenu prirodu Apsolutnog bića, s njime čineći harmonično dvojstvo. Atum je tako prva karika u ideji postupnog otjelovljenja materijalnog života kristaliziranog u gore navedenim elementima potencijalno sadržanim u njegovu biću, koje gonjeno životvornim ognjem što se zgušnjava u toj živućoj vodi, teži vidljivoj opstojnosti zbog čega se i pojavljuje

u vidu otočića, o čemu nam govore i *Tekstovi piramida*. Tako u grobnici faraona Pepija Drugog čitamo:

*On što se rodi u Nu(nu),
Kad još ne posta nebo,
Kad još ne posta zemlja*⁸.

Slično predanje o postanju Atum-Ra i o misaonom i tjelesnom nastanku budućeg života donosi i papirus nazvan Bremner-Rhind I čiji puni naslov glasi: *Poznavanje Ra-ovih stvaranja i obaranje Apofisa* koji, iako datira s godinom 312, prije nove ere, potiče iz veoma ranog razdoblja egipatske povijesti:

... Još ne bješe neba i ne bješe zemlje. I ne bješe još ni tla ni zmiye na tom mjestu ... Ne nađoh sebi mjesta na koje bih se tamo mogao dići. Ja razmislih u svom srcu, ja zamislili pred svojim licem. I ja sazdah sve likove budući sam, jer ja ne bjeħ ispljunuo Šua, ja (još) ne bjeħ povratio Tefnut, i ne bješe nikoga ko bi stvarao sa mnom. Ja zamislih u svom sopstvenom srcu, i postadoše mnogobrojna bića od bićâ u likovima rođenih i u likovima onih koje oni rodiše.

Ja se sjedinih sa svojom pesnicom, ja se sparih sa svojom rukom i pade sjeme u moja sopstvena usta.

*I ja ispljunuh Šua, ja povratih Tefnut. I moj otac Nun reče: „Neka porastu oni!”*⁹

Navedeni citati veoma uvjerljivo ilustriraju naprijed rečeno o Atumu, hrišćanskom Adamu. Iz posljednjeg citata saznajemo da on snagom svojega srca (*Ja zamislih u svom sopstvenom srcu, i*

⁸ Usp. Kurt Sethe, *Pyramidentexte*, Leipzig 1900–1922. IV. 1040–1041.

⁹ Citirano prema M. J. Malje. *Staroegipatski mitovi*. „Veselin Masleša”. Sarajevo 1963, str. 121. (Preveo s ruskog Nazif Kusturica).

postadoše mnogobrojna bića) stvara svoju pratnju, odnosno Devetku bogova, principa. Nasuprot tome, on po ovome predanju stvara fizičkim, a ne duhovnim putem. Kao prvo stvorio je boga Šu, zračni i svjetlosni prostor, princip inteligencije koji razdvaja nebo od zemlje, po čemu je i opšti princip razdvajanja i sjedinjenja simboliziran perom, i Tefnut, životvornu vodu. Šu i Tefnut rađaju principe, bogove Geb i Nut, boga-zemlju i boginju-nebo iz kojih nastaje pet tvornih, epagomenskih Počela: Oziris i Izida, kao afirmacija života, Seth i Neftida, kao negacija vidljivog života i afirmacija *smrti*, i Horus, kao kvintesencija, oličavajući uskrsnuće. Tako Šu i Tefnut, Geb i Nut, te Oziris i Izida, Seth i Neftida sa Horusom. kao devet tvornih principa čine prvu fazu, kao osnovu druge faze kosmičkog stvaranja. Ova se realizuju pomoću metafizičkih Netera kao daljnjeg produženja tvorne namisli Apsoluta, među kojima jednu od glavnih uloga ima metafizički Neter Ptah.

Tekst nam govori da se rođenje prvoga para bogova obavilo fizičkim putem, što će reći da u ovome predanju imamo posla s antropomorfnom predstavom o rođenju svijeta, koja je donekle slična tehnomorfnoj predstavi, odnosno predanju iz Elefantine po kome je bog-tvorac Khnum, budući aspekt Amona kao početka i umnog tvorca svijeta, na keramičkom vitlu stvorio i oblikovao svijet.

2. Memfijski misterij: Ptah i učenje o Logosu

Drugu fazu stvaranja opisuju nam misteriji, među kojima je najznačajniji mefijski u kojemu se kao metafizički Neter pojavljuje Ptah. Ovaj metafizički Neter pod aspektom Tatenen, to jest pod aspektom *afirmacije života kroz materiju*, simbolizirajući dvije osnovne tvorne sile Majke Zemlje – životvorni organj i vodu – nastavlja tvorni naum Apsoluta proiciran u Atuma, nastavlja stvaranje tvornih principa koji prizivaju rast i oblikovanje pojavnog svijeta.

Ptah – koji kao metafizički Neter u genezi simbolizira unutar-nju bît materije, energiju kao snagu uništenja i ponovnog oblikovanja materije koju, kao temeljna snaga materijalizacije te energije, pretvara u oblikom i sviješću obdarena stvorenja – u ovom misteriju svoj tvorni naum izvodi srcem (=simbol začeca misli) i jezikom (=govor koji realizira misao) što se jasno razabire iz slijedećeg pasusa:

Poniknu u srcu (misao) u liku Atuma, poniknu na jeziku (misao) u liku Atuma. Velik je i ogroman Ptah (koji je naslijedio svoju snagu od svih bogova) i njihovih duhova preko ovoga srca..., u kome se Horus pretvori u Plaha pomoću ovoga jezika..., u kome se Tot pretvori u Ptaha.

Dogodi se da srce i jezik dobiše vlast nad (svim) udovima, jer oni saznaše da je on (Ptah) u svakom tijelu, u svim ustima svih bogova, svih ljudi, svih zvijeri, svih crva i svega što živi, jer on razmišlja i zapovijeda svim stvarima kojima on želi. Njegova Devetka bogova je uz njega kao zubi i usne. To je sjeme i ruke Atuma, jer je Atumova Devetka bogova ponikla pomoću njegovog sjemena i njegovih prstiju, (Ptahova), pak, Devetka bogova – to su zubi i usne u ovim ustima, koja dadoše imena svim stvarima i iz kojih izadoše Šu i Tefnut. Devetka stvori vid očiju, sluh ušiju i disanje nosa da oni obavještavaju srce. Jer upravo ono rađa svako znanje, a jezik ponavlja sve što je srce zamislilo. (Potcrtao M. Višić).

I bi Ptah zadovoljan kad stvori sve stvari i sve božije riječi. I on rodi bogove, on stvori gradove, on osnova nome, on stavi bogove u njihova svetišta...¹⁰

Navedeni tekst govori da je riječ o izgrađenom filozofskom pogledu na postanje kosmosa. Ovo učenje nastalo krajem četvrtoga milenija prije Hrista sadrži logomorfnu predstavu o postanju

¹⁰ Citirano prema Matje, *op. cit.*, str. 122/123.

svijeta. Ptah ne rađa svijet fizičkim putem, što bi stajalo u vezi s biomorfnom predstavom, već universum nastaje interakcijom srca i jezika, što će reći da stvara mišlju i riječju. Ovdje, dakle, imamo posla s inventivnom mišlju i činom stvaranja kojim se nastala, začeta ideja riječju priziva u postanje. Ukratko, svijet po božanskoj, Ptahovoj riječi nastaje i dalje opstoji, što ukazuje da je ovdje riječ o aktu stvaranja ne putem fizičkog rođenja po kojem se postanje universuma tumači organskim putem, već o činu stvaranja putem Logosa gdje svijet nastaje takoreći na božansku zapovijest. Ovdje Hu, tvorna Riječ priziva u postanje tvornu Misao, Sia, ideju, rođenu u Ptahovu srcu, odnosno duši.

Ovo je nedvojbeno jedan od bitnih dokaza da su drevni Egipćani još prije nekih pedesetak stoljeća poznavali i svijet čiste spekulacije i apstrakcije, a ne jedino antropomorfne i materijalne predodžbe i slike po kojima se svijet pojavljuje sad iz životinje, sad iz ptice, sad su njegovi tvorci ptice, sad opet, bogovi. Tako, recimo, sunce rađa nebeska krava, sad, opet, izlazi iz lotosa, ili pak iz gušćijeg jajeta što ga je snio Veliki gakač, odnosno Geb.

Da su drevni Egipćani uistinu poznavali sfere duhovnog, metafizičkog i apstraktnog, što im se često odricalo i odriče, osim ovo-ga najmonumentalnijeg spomenika njihove duhovne kulture, koji se čuva u Britanskom muzeju, posvjedočuje nam, osim *Tekstova piramida i sarkofaga* i *Knjiga mrtvih*. Zar, pitamo se, njihov genij nije iznjedrio jedno od najvećih čudesa staroga svijeta, genij koji je oduvijek misli i govoru pridavao veliku moć, po njihovoj maksimi da Riječ stvara sva djela prije djela ruku. Oni su, štaviše, od misli i riječi načinili atribute bogova-tvoraca i otjelovili ih kao niža božanstva neophodna za održavanje vlasti. Tako je gore navedena Sia bila zamisao, misao, spoznaja, ideja, odnosno duhovno rođenje oblika nekoga *predmeta* i bića, a Hu, tvorna Riječ i personifikacija izrečene naredbe kojom se Sia priziva u postanje i život, što umnogome liči na akt stvaranja u hrišćanskoj teologiji. Kad, naime, Bog kaže, osim onoga *neka postane...*, *Ja sam onaj*

koji jesam, to je tvorna. stvaralačka Riječ, sam proces stvaranja, ali i podvajanja Boga kao nematerijalnog bića od svijeta kao emanacije moći toga Tvorca – dakle, podvajanje subjekta i objekta.

Kao što u heliopoljskoj teologiji iz Atum-Ra-a, tako u memfiskoj iz Ptaha, emanira Devetka Netera pomoću koje je Ptah stvorio sve postojeće na zemlji. I u memfiskoj je teologiji osnova i kolijevka svega Nu koja prima i oživotvoruje klicu poteklu iz Ptaha što je Izida (svjetlost) iz negacije života, to jest cijepanja sjemena što se vrši u Seth-ovoj zemlji, dovodi u život.

Po ovome se misteriju iz Nu rađa i Tefnut, ovdje životvorna voda koja će izroditi onih osam haotičnih stvorenja u Hermopolju, dok je Hathor, princip sublimacije i životvorne vode što ju misterij naziva Khemunnu, medijator između začetih misli i životodavnih funkcija u Heliopolju i njihovih kosmičkih realizacija, što će nakon opisivanja toga stvaranja svoje konačno oblikovanje postići u tebanskom misteriju putem Amona. Iz Ptaha u ovome misteriju emanira i Nefertum, drugamo simbol svjetlosti i lotosa iz koga se na iskonskom brežuljku u Hermopolju pojavilo sunčevo dijete. On, kao svjetlost, u ovome misteriju simbolizuje životni organ i vodu, odnosno sublimaciju sebe sobom.

3. Hermopoljski misterij: haotična božanstava, sunčevo dijete i Thoth

Gornji se misterij u biti bavi rođenjem prvobitne vode iz koje se rađa životvorna voda Khemunnu. Po tome su misteriju prije pojave Atuma postojala četiri para iskonskih božanstiva u liku žaba i zmija koji oličavaju elementarne sile, kao što su Nun, bezoblična voda, Kuk, mrak, itd. Te sile, međutim, ni Atum nije uništio, već, im je samo, kao u *Bibliji* vrhovni Bog Hebreja, odredio mjesto, što će reći sveo ih u poredak i harmoniju. S te tačke gledano, heliopoljska, odnosno memfiska Devetka velikih bogova, oličavajući kosmički poredak stvaranja u odnosu na hermopoljsku Ogdoadu

predstavlja znatan napredak u oličavanju kosmosa. Iako hermo-poljsko naučavanje stavlja naglasak na rođenje prvobitne vode i praiskonskih, ipak, poluhaotičnih bića, ono poznaje i naučavanje o rođenju djeteta-sunca čiju pojavu pozdravljaju ta bića¹¹ što će biti predmet svih kasnijih teogonija.

U ovome se misteriju kao metafizički Neter pojavljuje Thoth što se vidi iz opisa u Denderi: *Dvaput Veliki, tvorac dobara, srce Ra-a, jezik Atuma, grlo Netera čije je ime skriveno, gospodar vremena, kralj godinâ... otkriće Boga svjetlosti – Ra-a onoga što bivstvuje bez početka, Thotha, onoga što živi od istine. Što nastaje u njegovu srcu odmah oživi, što on izgovori vječno traje.*¹²

Iz gornjeg opisa vidi se da je Thoth medijator i koordinator između Heliopolja (*srce Ra-a, jezik Atuma*) Memfisa i Tebe (*grlo Netera čije je ime skriveno*) to jest Amona.

4. Tebanski misterij: Amon-Mut-Khonsu

Iz posljednje rečenice uviđa se da Thoth kao metafizički Neter u srcu stvara i oblikuje ideje i funkcionalna počela. Tako on od Nut kao majke Ozirisa, sunca, zvijezda i ljudi, i Sokhmet, kao simbola uništenja, stvara Mut, to jest materijalnu osnovu poteklu od Ptaha. U njoj će se iz Amonova sjemena Atum-Neter-tum, to jest Atum kao svijetlo preobraziti u Khonsu (koji po tome odgovara Ozirisu u periodu uskrsnuća) to jest u oduhovljenog Atuma koji istom na ovome stupnju može da iz ubijenog Ozirisa (bačenog sjemena u crnu, Seth-ovu zemlju) uz pomoć Izide i Tefnut (svjetlosti i vode) izvede rođenje Horusa (= životodavni oganj pobuđen vodom i svjetlošću) koji teži da se oslobodi staroga života, odnosno zla u koje je njegova oca doveo

¹¹ Usp. Kurt Sethe, *Amun und Acht Urgötter von Hermopolis*, Berlin 1929.

¹² Citirano prema P. Festugière, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris 1944, p. 69.

bog *Seth*. Sljedstveno tome, Horus, sin Ozirisa i Izide je krajnji cilj, to jest oslobođenje duha od materije koju je Duh stvorio i povratak, očistivši se od nje, nadnaravnoj harmoniji i svijesti, Apsolutnom biću.

To je razlog zašto je Khonsu u ovome misteriju, kao posljedica interakcije Amona i Mut, to jest kao njihov sin, princip ljudske svijesti, odnosno *prvi kvalitet samostvaralaštva i otjelovljenja svijesti*.

Ovako gledajući na stvari postaje nam jasno što smo ranije rekli da su bogovi samo određeni aspekti u čijim su likovima u raznim vjerskim središtima obožavane određene osobine Apsolutnog bića. Oni su, dakle, njegove moguće inkarnacije, počevši od primordijalnih ideja, funkcionalnih počela začetih u metafizičkim Neterima (predmet misterija u Heliopolju) koje se otjelovljuju preko kosmičkih Netera (predmet memfijske teologije) da bi postali vidljivi (hermopoljski misterij opisuje aspekte toga, sada, substancijalnog života) nakon čega, živeći ovozemaljskim životom, postigavši puno ostvarenje i zrelost, teže oslobađanju od materije koja guši iskonsku tvornu Misao i Riječ (Sia i Hu) i sjedinjenju sa svojim iskonskim istočnikom, s kosmotvornom energijom i sviješću otjelovljenim u Apsolutnom biću (što je bio predmet misterija u Tebi vezanih za Trijadu Amon-Mut-Khonsu).

Tako svi bogovi, principi, učestvuju u tom procesu duhovnog postanja, materijalnog otjelovljenja, pročišćenja i povratka otjelovljene božije tvorne Riječi svojemju Istočniku, što je i smisao riječi Jovana Evanđeliste: *U početku bijaše Riječ... i Riječ bijaše Bog... Sve je po njoj postalo... U njoj bijaše život i život bijaše svijetlo ljudima. I Svijetlo svijetli u tami, i tama ga ne obuze.*

IV Egipatski panteon u duhu geneze i narodnog vjerovanja

1. Metafizički Neteri: Ra, Amon-Mut-Khonsu, Thoth, Hathor-Tefnut-Sokhmet, Nejth

Tako gledajući na stvari vrijedno je truda egipatski panteon prikazati u duhu geneze, postanja, i narodnog vjerovanja, pri čemu ćemo, slijedeći gore navedeni poredak Netera, na bogove gledati kao na isključivo ostvarenje, otjelovljenje Apsolutnog bića, jer tako na njih gledahu i drevni Egipćani. Pri tome ćemo se posebno osvrnuti na ovozemaljske im funkcije, mjesto štovanja, insignije i na njihovu ulogu u postanju kosmičkih sila. Konstatovat nam je da skoro svi arheolozi i većina drugih istraživača religijskih sistema drevnih civilizacija, božanstva drevnih religija posmatra u mitološkom, otrcanom ruhu, odnosno u duhu Atenjani na Aristofana, neuspjelog pobornika kolektivne misli drevne Helade, odbijajući da u njima vidi inkarnaciju kosmičkih sila.¹³

Od metafizičkih Netera, najviše je poštovanje uživao bog-sunce *Ra*. On se pojavljuje u vidu Khepri-ja, Sunca na izlasku, tvornog aspekta *Ra*, sjemena koje daje poticaj prirodnim mutacijama. Kao Amon-*Ra*, bog-tvorac (danji vid Sunca) *Ra* je, izražavajući mudročću i svrhom prožeto otjelovljenje kosmotvornih sila, simbol same mudrosti. *Ra* štovan pod aspektom Atum-*Ra* jeste simbol samotvorne sile u prirodi, oličavajući i sunce na zalasku.

¹³ Tome je dobar primjer interpretacija glavnih mitova, odnosno bogova svijeta što je daju H. S. Robinson i K. Wilson u djelu *Mitovi i legende svih naroda*, „Rad“, Beograd 1976. Bilo bi, međutim, daleko pametnije da se ovo, po svojem pristupu, nakaradno djelo nije nikada pojavilo na našem jeziku.

Na njegovu tvornu funkciju, ulogu davaoca života ukazuju i slijedeći mu atributi, odnosno tvorni aspekti: Ra-Hor-Akhte, Ra-Horus-Obzorja, to jest Horus kao Poslanik i gospodar istočnog obzorja na kojemu se Ra rađa kao oličenje života; Montu-Ra, bog-soko, simbol sunca i transmutacijâ; Khnum-Ra, bog-tvorac iz Elefantine, poštovan u liku ovna. simbola oplodnih sila boga Ra, sjemena, davaoca života.

Ra je, osim toga, u genezi ono što u razvojnog putu od *anorganske* materije do ljudske svijesti ne propada, što će reći tvorna energija, čulima nezamjetljiva umna sila koja povezuje stupnjeve razvoja u prirodi. To će reći daje Ra u toj ulozi tvorni aspekt kosmičke energije izjednačene s kosmičkom sviješću koja svoj akmé doseže u ljudskoj svijesti.

Glavno mjesto štovanja boga Ra-a bio je grad Annu, Heliopolj, dok su ga u Tebi, u liku Amon-Ra-a štovali kao božanstvo svjetlosti koja se u Egiptu oduvijek izjednačavala sa životom, što je slučaj i sa ostalim drevnim civilizacijama gdje je sunce bilo od značaja u održavanju života. Ra je, osim toga, u Tebi poštovan kao kralj bogova i duhovni otac egipatskih faraona (koji bijahu simbol antropokosmosa, sjeme duhovnog i tjelesnog razvoja i promjene čovječanstva) u kome su gledali svoga zaštitnika i pokrovitelja i s njime se, kao sa svojim istočnikom, poistovjećivali koristeći njegovo ime kao atribut svojem imenu u kraljevskoj tituli.

Ra je predstavljan u liku čovjeka kome na glavi stoji ureus, sveta kobra koja iz usta izbacuje plamen što štiti bogove i faraone, po čemu je bila simbol vrhovne vlasti, ali i emancipirane svijesti. Ra je prikazivan i u liku sokola ili čovjeka sa sokolovom glavom na kojoj je sunčani disk, time simbolizujući život i očitujući ono što pomoću njega kao tvornog Principa želi izraziti Apsolutno biće. Riječju, Ra je otjelovljenje i afirmacija samotvorne kosmičke energije oličene u Amonu.

Kad je riječ o *Amonu* ili Tajanstvenom, Skrivenom, on je oličenje samotvorne energije u universumu što sve iz nje uz pomoć

Netera postalo dovodi u fazu dozrijevanja, što u genezi drevnog Egipta odgovara crvenom, odnosno crvenoj ili zreloj fazi, kao preduslovu za crnu, Seth-ovu fazu (= sjeme bačeno u zemlju) iz koje će negacijom crne faze (= raspadanjem sjemena u zemlji) nastati bijelo, bijela faza (= klijanje bijele klice koja živi na račun sjemena što ju, raspadajući se, hrani) da bi se dozrijevanjem ploda došlo do crvenog, crvene faze, odnosno do ploda sposobnog za novi život, i tako ukrug.

Amon je, dakle, u genezi, kako stoji na jednom natpisu u hramu u Luksoru *sjeme i materica svega postojećeg*, što će reći neshvatljivo Jedinstvo ispunjeno mnoštvom vitalnih počela, Jedinstvo koje u sebi sadrži sjeme svega bivstvujućeg u universumu i van kojega nema ničega, Jedinstvo koje se ostvaruje pomoću bogova, to jest funkcionalnih principa, prirodnih snaga kojima on određuje pravac djelovanja. Amon je, dakle, ne samo kosmička energija već i svijest, inteligencija, biće i nebiće, ukratko, Neter-Neteru, Počelo-Počelâ, Apsolutno biće drevnih Egipćana.

Prikazivahu ga dvojako. Amon prikazivan u liku ovna sa ljudskom figurom, simbolom Ra, jeste počelo svega, sjeme, davalac života, tvorna sila čije ostvarenje izražava Ra kao umna sila koja povezuje razvojne faze u životu prirode.

Amon prikazivan sa dva pera na glavi simbol je kosmičke tvorne energije i umne sile koja tu energiju transformira, mutira u brojne vitalne funkcije, mudro ih vodeći ka vidljivom ostvarenju, opstojnosti na danu.

Amon je, poimajući ga antropopatski, u Tebi imao za ženu boginju *Mut*. Mut – svojom prirodom simbolizirajući materinstvo, rođenje, time i razdvajanje jedinstva, kao žena Amona, u genezi zemlja u koju Amon polaže sjeme, negirajući njegovu jedinstvenu prirodu u kojoj se nalaze sve životne potencije, van nje ništa – rađa s Amonom sina Khonsu. To je razlog zašto su boginju Mut zvali Majkom bogova, principâ, i gospodaricom neba kao sijela svjetlosti, topline i kiše što iz utrobe Majke Zemlje, iz

Mut, izvode u postanje vitalne potencije što ih je u Mut u vidu sjemena stavio bog Amon.

Boginju Mut prikazivahu u liku krave, simbola rodnosti, kobre, simbola vlasti i emancipirane svijesti, ili jastreba, simbola sunca, sunčane svjetlosti, odnosno svijesti.

Kao Majka bogova prikazivana je u sjedećem stavu s ispruženom lijevom rukom u kojoj drži dugački štap zvan *uas*, u desnoj znak života *ankh*. Mut, kao žena vladara bogova Amon-Ra-a, na glavi nosi dvostruku krunu ujedinjenog Egipta koja simboliziraše načelo u pitanju.

Bog *Khonsu* s ocem Amonom i majkom Mut sačinjavaše jedinstvo u trojstvu. Ova je Trijada, slično drugim božanskim trijadama, bila oličenje egipatske porodice. Khonsu je prikazivan dvojako: u liku nagog djeteta koje hoda s kažiprstom desne ruke u usnama i uvojkom koji mu pada niz desnu sljepoočnicu (simboli bogova-djece) dok na glavi ima ureus i disk s polumjesecom na kojemu je perjana mitra.¹⁴ Kao takav aspekt je svijesti i često poistovjećivan s Horusom Harpokartom, kao simbolom snage u rasteњу, potom s Ozirisom, kao oličenjem mladog Mjeseca i s Thothom, kao bogom mjeseca i njegove magijske snage. Po tome je Khonsu ne samo simbol cikličnog rasta i opadanja Mjeseca već i sveopšte načelo razvoja, što je uticalo da ga poštuju kao božanstvo mjeseca.

Osim toga, Khonsu je pod tim aspektom i otjelovljenje kosmičke svjetlosti, duha, svijesti, kao i Bennu, Feniks, zbog čega je i nazivan: *Duša vječnosti, Onaj ko osvjetljava vasionu, Uništitelj neprijatelja svjetlosti, Gospodar i svjedok istine, Uništitelj zla*, funkcije koje su uticale da ga Heleni poistovjete s Heraklom, uništiteljem brojnih zala.

¹⁴ U Egiptu je postojala dešret, crvena tijara, kruna gradova Buto i Sais u Delti Nila, znamenje faraona kao vladara Donjeg Egipta i hedžet, bijela kruna (koju vidimo već na Narmeru) grada Afroditopolja, znamenje faraonâ kao vladarâ Gornjeg Egipta.

Osim toga Khonsu je i *Nefer-hotep*, *Drugi do Ra*, *Khonsu-*Thoth** itd. Khonsu prikazivan u liku mumije sa glavom sokola na kojoj je polumjesec s rogovima, povezan je s bogom smrti Sekherom (toliko navođenim u *Knjizi mrtvih* pisara Anija) kao principom najveće tajne života, principom transmutacije čiji je čuvar smrt koja razara stari da bi iz njega nastao novi život, odnosno povezan s Ptah-Sekherom, jer Ptah, budući otjelovljena materija, zemlja, zarobljava sjeme iz koga će djelovanjem Sekhera, smrti, to jest rastakanjem sjemena u zemlji nastati nova klica, kao što će iz umrlog, sahranjenog na zapadu, hoću reći u tami, zemlji, na istoku, na svijetlu, *niknuti* produhovljeno biće.

Sila koja iz sjemena tjera novi život izražena je glavom sokola koja u slučaju Khonsu u liku mumije ukazuje da će on uskrsnuti iz mumije, kidajući njene povoje, kao što klica kida ljuske sjemena u crnoj zemlji, stremeći ka svijetlu. To je razlog zašto se Khonsu u liku mumije povezuje i sa Horusom Harpokartom, jer i on nastaje iz Ozirisova raskomadanog tijela. Khonsu je u kasnija vremena bio povezan s računanjem vremena zbog čega je i nazivan *Gospodarom vremena*¹⁵.

Što se tiče boga *Thoth*-a, o njemu osim ranije prigodice rečenog, ukažimo da je štovan u gradu Šmunu, prijestolnici šesnaestog donjoegipatskog noma, koji su Heleni, izjednačivši *Thotha* s *Hermesom*, nazvali *Hermopolj*, dok *Šmunu* na staroegipatskom znači *Osam*, što stoji u vezi obožavanja osam spomenutih božanstava, praiskonskih elementarnih sila, u ovome gradu. Na čelu te *Ogdoade* stajao je *Neter Thoth* i pomoću nje stvorio cijeli svijet. U njegovu se kultu stopilo nekoliko prastarih kultova te postaje pisar boga *Ra*, bog *Mjeseca*, magije i mudrosti, pismenosti i pisma; simbol je *Logosa*, jer je sam *Logos*, tvorna *Riječ*, potom magije i liječništva; glasnik bogova koji iscjeljuje dahom života,

¹⁵ O Khonsu ups. i H. Bonnet, *Reallexicon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, S. 140–144.

sam budući Odem, životvorni zrak koji spaja nebo i zemlju, za razliku od boga Šu, simbola inteligencije koja dijeli nebo od zemlje, po čemu je Šu ne samo izraz Atuma kao tvornog Počela, već je i funkcija, izvor universalne istine Ma 'at i inteligencije kao sinteze koju oličava Thoth. Kao takav Thoth je i princip razdvajanja i sjedinjenja, što će reći i princip spoznaje onoga što je na nebu i na zemlji. Zato je on i zaštitnik znanosti, istine i sudstva, zbog čega se na Ozirisovu sudu pojavljuje kao zapisničar na kojemu zapisuje težinu svake duše, što će reći da Thoth, kao temeljna sila ravnoteže i srca donosi presudu kojom zapečaćuje sudbinu čovjeka. Riječju, Thoth je kao snaga odabiranja, inteligencije, razaznavanja kao stožernog poticaja odabiranja koji vodi ljudskoj, čovjekovoj svijesti, samosvijesti, posrednik između čovjeka, njegove svijesti i kosmičke svijesti, ujedno bivajući i *regulator moći negacije kao prve sile stvaralaštva i sredstva uvećavanja svijesti*. To je razlog zašto se u toj ulozi sjedinjuje s potvrdnim aspektom Atuma, s Nefertum-om, lotosom svijesti.

Thoth je nazivan *gospodarom istine i magije*, a epiteti su mu: *Gospodar Istine na nebu i na zemlji, Dvaput Veliki i Tripud Najveći* – Trismegistos, epitet pridjevan Hermesu.

Predstavljan je antropomorfno i zoomorfno, to jest u liku čovjeka s glavom ibisa ili kao bog-majmun. On je, međutim, predstavljan i u liku noža koji simbolizira razdvajanje i spoznaju. Atributi su mu ibis i kinokefal. Za ženu je imao boginju Ma 'at. princip kosmičkog poretka i istine, ili pak boginju Sefhetabui, zaštitnicu bibliotekâ i naukâ¹⁶.

Među veoma stara božanstva solarnog ciklusa ubraja se trojno božanstvo zvano *Sunčevo Oko*, nazivano imenima *Hathor-Tef-*

¹⁶ O Thothu, osim citirane rasprave K. Sethe-a, *Amun und die Acht Urgötter, mogu se konsultovati i slijedeći radovi*: Et. Drioton, *Le roi defunt Thoth et la creue du Nil*, Paris 1933; G. Roeder, *Die Kosmogonie von Hermopolis, Egyptian Religion*. t, I, New York 1933, p. 1–27.

nut-Sokhmet, prikazivano kao zmija, lavica ili kao žena s lavljom glavom. U ovome je hibridnom božanstvu običan stanovnik obala Nila gledao mijene godišnjih doba koja – poput Hathor-Tefnut što, posvadiвши se s ocem Ra-om, odlazi u pustu Nubiju i potom se vraća – odražavaju najstarije razdoblje egipatske religijske povijesti, razdoblje koje poznaje bogove prirode što umiru i uskrsavaju, što je slučaj i s drugim religijama Bliskog istoka. Tako u Sumeru susrećemo mit o Dumuzi i boginji Inanni; u Vaviloniji mit o bogu Tammuzu i boginji Ištar; u Ugaritu i Kanaanu, u drugom mileniju prije Hrista, mit o Baal-Alijanu i boginji Anat; kod Hetita mit o bogu Telepinu i boginji Kibeli; u Siriji mit o bogu Adonisu, odnosno Adonaju i boginji Aštarti koji je najvjerojatnije uticao na stvaranje Atonova kulta u četrnaestom vijeku u Egiptu što ga je utemeljio faraon Amenhotep Četvrti. U tom se kultu, kao što je poznato, obožavala toplina što ju zrači sunčev disk, izvor svekolikog života na zemlji, što je lijepo opisano u *Himni Atonu*.

Hathor-Tefnut ujedno simbolizuje i duh plodnosti koji napušta prirodu, za sobom ostavljajući mrtvilo (jesenji i zimski period) i vraća se u proljeće, sobom donoseći život, upravo onako kao što je činila Hathor-Tefnut za čiji se praznik, odnosno dan povratka kaže da je *dan vinove loze i Obilje Nila* koji s njome nadolazi.¹⁷

Boginja *Hathor*, kći i majka boga-sunca Ra, bijaše boginja neba i sunca na izlasku na što ukazuju njezina egipatska imena Het-t-Her, *Gospodarica kuće Horusa* (= Sunca) i Hat-Hor, *Stanište Horusa*. Kao boginja sunca oličenje je života u ime čega se u *Knjizi mrtvih* apostrofira kao simbol plodnosti (= *rodnica Hathore*) dok iz glave 186, *Papirus Ani*, saznajemo da u društvu sa Sekher-Ozirisom i boginjom Taurt, na groblju očekuje dušu umrlog Anija sa Ozirisova suda, darujući mu, razumije se simbolično, sve

¹⁷ Opširnije o Hathor-Tefnut vidjeti kod H. Junkera, *Auszug der Hathor-Tefnut aus Nubien*. Berlin 1911; Matje, *op. cit.* 64–73.

što će joj kao oličenju pokojnog Anija, biti potrebno za život na *Poljima preobraženja, Poljima mira*.

Ona je, međutim, i boginja smrti, crna zemlja, kao osnov novoga života, i kao takva gospodarica sikomore, toga egipatskog drveta dobra i zla što raste u Duatu, egipatskom Donjem svijetu, u kojemu boravi ona ili boginja Nut. U ime rečenog je poistovjećivana s Izidom i asirskom Aštartom. Štovana je u Denderi, odnosno Tenteris-u u kojemu je za muža imala Horusa Behdetskog; potom, na otoku Fileu, kod prvog nilskog brzaka.

Prikazivana je u liku krave ili žene s kravljim ušima i rogovima u obliku lire među kojima stoji sunčev disk, što se lijepo vidi na paleti kralja Narmera iz prve dinastije, oko 3100, prije nove ere. Atributi su joj krava i sistrum, epiteti *Neferit*, *Lijepa*, *Ima-it*, *Ljepotica* iz grada Imau koga su Heleni, poistovjetivši Hathor s Afroditom, nazivali Afroditópolis; zatim, *Voljena* i *Milostiva*.

Budući da je Hathor u najranijem periodu svoga kulta poštovana u obliku stuba, potom u liku krave s kojom je poistovjećivahu i, naposljetku, kao boginja neba i drveta, u njezinom se liku očituju tri faze deifikacije. Predodžba o boginji neba koje pruža plodnost uticala je na stvaranje predodžbe o boginji drveta, *vladarici urme* i *gospodarici sikomore*, što duguje njezinom štovanju kao boginje vegetacije¹⁸.

Kad smo kod štovanja drveća, usput recimo da je u Egiptu poštovano kao simbol uskrснуća. Kao što se sikomora vezivala za Hathor, što najvjerojatnije potiče iz prastarog mita o Hathor-Tefnut, tako se za Ozirisa vezivala ima-urma i šenedž, bagrem koji je, po predanju, rastao uz Ozirisovu grobnicu¹⁹.

Budući da Hathor stoji u tijesnoj vezi s boginjom *Sokhmet*, tim *nebeskim tamničarom* što zarobljava Horusovu dušu, budući u genezi podloga Hathor-i kao životodavnom ognju i vodi, dakle,

¹⁸ Više o boginji Hathor kod Bonnet, *op. cit.* S. 277–282.

¹⁹ O kultu drveta u starom Egiptu usp. Bonnet, *op. cit.* 82–87.

zemlja, recimo dvije-tri i o tom božanstvu. Ona je u mitu, kao *moćna* i *silna*, boginja rata i sunca koje sve prži i uništava.

Njezin se kult začeo u Rehezu; u Memfisu je poštovana kao supruga boga Ptaha, to jest tlo koje će uz pomoć boginje Hathor izroditi sve što Ptah u svojem srcu zamisli.

Vjerovatno se iz njezine predstave kao moćne Ra-ove kćerke, Ra-ova voljenog Oka i njegove zaštitnice koja simboliziraše žednu zemlju i žegu, i iz kulta boginje Hathor što daje toplinu i natapa žednu zemlju čime prouzrokuje bujanje vegetacije, razvilo predanje o povratku Hathor-Tefnut-Sokhmet.

Sokhmet, kao moćnu boginju, prikazivahu u liku žene s glavom lavice. Često je brkaju s drugim boginjama lavicama, kao što su Tefnut i Mehurt, odnosno Mehit, boginja s glavom lavice, poštovana u gradu Lepidotopolju u kojem joj je bila posvećena riba lepidotot.

Među metafizička božanstva spada i boginja *Nejth* čiji je kult cvjetao u Saisu. Smatrana je samorođenom, kosmičkom djevičicom, simbolom mreže, što će reći unakrsnog kosmičkog tkanja, vječnog rađanja života u universumu, sama bivajući oličenje kosmičke samotvorne energije²⁰. Zbog toga je nazivana bogom i boginjom, tvorcem universuma, pramajkom, *otac očeva i majka*

²⁰ Mislimo da je to glavni razlog zašto se mreža, kao simbol izukrštanog, ali proporcionalnog i vječnog rađanja života u kosmosu, nalazi na omfalosu u svim civilizacijama mediteranskog basena, omfalosu, kao mjestu gdje se oglašilo božansko, božanski svijet, to jest mjesto boljeg i ljepšeg života. To što u toj mreži na omfalosu Robert Temple u djelu, *Tajna zvijezde Sirius*, Zagreb 1978, str. 134 (preveo s engleskog T. Odlešić) povodeći se za Peterom Tompkinsom i Livijem Stecchinijem, vidi paralele i meridijane, blago rečeno, više je no simplifikacija i nepoznavanje staroegipatske, kao i sumerske duhovne kulture, (koje autor ovih redaka, kao univerzitetski profesor, studentima predaje dugi niz godina) čime se njegovo citirano djelo posebno odlikuje. O omfalosu više vidjeti nap. 19, uz gl. 125 – Svršetak, *Papyrus Reinisch!*

majki, predvodnik vojski, zaštitnik umrlih pa je, slično Neftidi i Izidi, s kojom je poistovjećivahu, i Serkhet, boginji Škorpionu, bila u tijesnoj vezi s kultom mrtvih.

Kao metafizičko tvorno božanstvo bila je parnjak Khnuma iz Esnea kao boga-tvorca, boga rođenja i obnavljanja koga poistovjećivahu s bogom vrtova Rau. Interesantno je uzgred primijetiti da je Khnum kao udjelitelj plodnosti i zaštitnik poljodjelstva prikazivan u liku mumije, simbola kosmičkog života.

Nejth, po predanju, u vrijeme razlivanja Nila rađa boga-krokodila, Sebeka, kao oličenje uništenja života, time i stihije.

Simbol boginje Nejth je krst (potičući od egipatskog apelativa kerest) koji označava uništenje i regeneraciju pa je samim time oličenje tkanja kosmičkog života. Personifikacija pak krsta jeste *ankh*, znak života drevnih Egipćana²¹.

Nejth, kao metafizičko tvorno božanstvo, kao Majku Zemlju, Majku bogova, prikazivahu sa zelenim rukama i licem, dok je, nakom poistovjećenja sa Izidom, prikazivahu u liku krave koja joj je, kao simbol plodnosti i rodnosti, bila posvećena. Kao ratnicu predstavljahu je s lûkom i strijelom. Budući da je bila glavno božanstvo grada Saisa koji je jedno vrijeme bio prijestolnica Donjeg Egipta, predstavljahu je i u stojećem stavu s krunom Donjeg Egipta na glavi, sa žezlom, lûkom i ankh-om. Heleni je poistovjećivahu s boginjom Atenom, također rođena na *bezgrešan* način iz Zeusove glave²². Bilo bi dobro kad bi nam hrišćanstvo argumentovano objasnilo zašto je prirodno začćeće grešno.

²¹ O postanju i simbolici znaka života više vidjeti nap. 1, uz *Himnu Ozirisu*, gl. 15, table 2, *Knjige mrtvih*, Papyrus Ani.

²² O njoj usp. Bonnet, *op. cit.* S. 512–517.

2. Kosmički Neteri: Oziris, Izida, Horus Behdetski, Horus-Dijete, Seth, Neftida, Anubis, Haršefeš

Od kosmičkih božanstava, čiju smo narav prethodno upoznali, na prvome mjestu reć nam je još koju o *Ozirisu* koga Egipćani zвахu As-Ar i Uas-Ar. U liku Ozirisa, u početku mjesnog božanstva u Tattu, helenskom Busiridu, posmatrano u duhu geneze, susreće se duh plodnosti i rodnosti, zbog čega je Oziris božanstvo sunca, bik i Nil u nadolasku. On je i *mračni bog, gospodar u potpunosti tami, u tajanstvenom mraku*, epiteti koji smjeraju na njegovu ulogu u životu prirode i u životu umrlih. To je razlog zašto je posredstvom sina Horusa bio izvor obnovljenih životnih snaga. U ime toga je s njim uspoređivan umrli faraon, dok je novi postajao njegov sin Horus koji crpi snagu iz umrlog faraona kao nosioca životne snage predaka, oličene u Ka, i čitavog čovječanstva.

Oziris je, kao oličenje Sunca, imao *Šenit*, božanski krug, stolujući u *Sen-Ur*, Velikom krugu, odnosno u njegovu božanskom dvoru u Donjem svijetu. On je, kao *Dobri duh*, kako ga naziva trismegistička, hermetička rasprava *Svjetska djevica*, sudija na onome svijetu. Oziris, kao bog i sudija umrlih, u Abtu, Abidosu, vremenom istiskuje Hentimenti, boga umrlih s glavom krokodila, preuzimajući njegovo ime Henti koje označava granicu između neba i zemlje, okončanje ciklusa čovjekova života.

Od srednjeg se kraljevstva počinju dramski izvoditi prikazanja njegove smrti i uskrsnuća. Ozirisova je religija nesumnjivo bila polazna tačka i uporište svim religijskim sistemima u Egiptu, a njegov kult prožimao sve vjerske predstave. Ovo je i razumljivo, jer on nije bio jedino izvor života već i dobri sudija na onome svijetu²³.

²³ O njegovoj religiji i njezinom uticaju na mase argumentovano raspravlja Arnold Tojnbu u djelu *Istraživanje Istorije*, „Prosveta”, Beograd 1970. t. I, str. 77–85. (Preveo s engleskog dr M. Lukić).

Ozirisov simbol bijaše oko, oličenje moći i vlasti. Epiteti su mu: An, *Bog od milion godina*, *Hermanubis* (Heru-em-Anpu) potom, *Omfis*, glas boga, kako su ga po Plutarhu, nazivali Hele-ni te *Un-nefer*, Dobro biće i *Crveni*.

Što se tiče *Izide*, čije izvorno ime glasi Ast, bila je Ozirisova sestra i žena, kćerka Geba i Nut, poštovana na otoku Fileu i Ise-um-u. Po narodnom je vjerovanju smatrana vladarkom cijeloga kosmosa, najmudrijom boginjom, zaštitnicom majki i djece, Velikom gospodaricom magije. Ona daje plodnost, zdravlje i život, pa je po tome i princip rođenja i stvaranja u prirodi, zbog čega je i povezana s kravom koja je njezin simbol pa je i prikazivahu kao ženu s rogovima u obliku lire sa sunčanim diskom. Ona u Duatu dijeli nagrade i kazne čime odlučuje o sudbini mrtvih do- suđujući im život ili smrt.

Atributi su joj rog izobilja, kukuruzna svila, lotosov cvijet, zmija i rogovi. Njezin je lik, u kojem je, može se ustvrditi, ide- ja materinstva po prvi put našla svoje otjelovljenje, u mnogo- me uticao na stvaranje lika Djevice Marije, hrišćanske bogo- majke koja kao i Izida začinje bezgrešnim putem. Valja dodu- še primijetiti da je na stvaranje lika Majke božje možda više no Izida uticao lik boginje Nejth, zbog čega se baš ona naziva Majka bogova.

Kad je riječ o genezi, boginja Izida je po svojem egipatskom nazivu Ast ne samo ženski pandan bogu Ozirisu, As-Ar-u, već je ona, s obzirom na svoje drugo ime Spd-t, imalac Spd, to jest ži- votvorne energije. To je razlog zašto se Izida smatra ne samo ravnom zvijezdi Sirius, na egipatskom zvanj Spd, odnosno Spdt, već i njezinom gospodaricom.

Izida, kao gospodarica zvijezde Sirius, to jest kao Spd-t posje- duje Spd, životvornu snagu otjelovljenu u zvjezdanom, sunče- vom svijetlu kojom hrani duše umrlih, kao što duša hrani ljud- sko tijelo, zbog čega i jeste povezana s kultom mrtvih, o čemu smo netom govorili.

Zbog istog razloga je povezana i sa Ozirisovim uskrsnućem. Ona, naime, kao Spd-t, ima Spd, životodajnu snagu kojom hrani umrlog Ozirisa, simbol zimskog sunca iz koga će se roditi Harpokart, Horus-Dijete, to jest mlado prolječno sunce, u životu prirode iz sjemena mlada klica. Jednostavnije rečeno, Izida iz umrlog Ozirisa, u liku boginje Tait, kosmičke djevice, izvlači srž obnavljanja iz koje će se roditi mladi Horus. To će reći da je Izida u genezi simbol regenerativne energije u prirodi ravne toplini i vlazi u zemlji koje utiču da iz starog sjemena nikne nova klica, život. Zato se Izida i naziva *Velikom hraniteljicom sunca*, dabome proljetnog.

U Egiptu su poštovana dva božanstva imenom Horus, izvorno *Heru* (drevni naziv boga-Sunca): Horus Behdetski, zvan *Haroe-ris*, to jest Veliki Horus i Horus, sin Izide i Ozirisa, zvan *Herupa-herod*, *Harpokart*, Horus-Dijete. *Horus Behdetski* poštovan je u Edfu, nazivanim i Behdet (koji se nalazio u istočnoj Delti) kao solarno božanstvo i pokrovitelj faraonâ, pa mu je i kult stajao u tijesnoj vezi s faraonovim kultom. Na to ukazuju njegovi nazivi *Horakhte*, Horus obzorja i *Harmakhis*, Horus na obzorju. Kako je bio zaštitnik i oličenje kraljevog prijestolja to ga prikazivahu u liku sokola (toga prastarog simbola sunca i sunčeve moći) koji je bio njegovo otjelovljenje. To je razlog zašto je Horusov soko simbolizirao Horusa i uskrsnuće. Horus Behdetski se, osim toga, prikazivao i u liku čovjeka sa sokolovom glavom, sunčanim diskom, ureusom i dvostrukom krunom Gornjeg i Donjeg Egipta.

On je oličenje Sjevernog, a njegov smrtni neprijatelj Seth, Južnog Egipta. Po jednoj je legendi učvrstio nebo na četiri stuba pa se i njegovi sinovi Amset, Duamutef, Kebehsenuf i Hapi nazivaju stubovima neba, oličavajući četiri strane svijeta. Horusa Behdetskog često brkaju sa Izidinim sinom Harpokartom koji osvećuje svoga oca Ozirisa i od svoga strica Setha preuzima prijestolje. Horusa-Dijete predstavljahu s uvojkom i kažiprstom u ustima.²⁴

²⁴ O Horusu Behdetskom usp. A. Gardiner, *Horus the Behdetite*, JEA, v. 30. 1944, p. 23–60; *Onomastica*. Text, v. II p. 181. O Horusu Izidinom sinu

Ozirisovu ciklusu pripada i bog *Seth*, poštovan u Anteopolju i Meretu, prijestolnici devetnaestog gornjoegipatskog noma Meru (Oksirinh). Seth kao ubica brata Ozirisa – koji u genezi simbolizira sjeme i život, dok Seth oličava snagu uništenja, odnosno smrt, ali kao podlogu za novi život, po čemu je on i snaga klijanja koja će iz starog sjemena izvesti novu klicu, novi život oličen u Horusu-Djetetu – bijaše načelo zla, ali i princip sublimacije, pozitivnih snaga u ime čega se pojavljuje kao zaštitnik barke boga Ra.

Bio je poštovan kao bog pustinje, bog ratnik i božanstvo nasilja. Seth je, kao što je gore istaknuto, bio oličenje Južnog Egipta zbog čega mu je kult od davnina bio u gradu Nebetu, nasuprot Koptosu. Predstavljahu ga s magarećim tijelom i ušima, njuškom šakala i repom lava. nešto nalik okapiju.²⁵

Kad je riječ o *Neftidi*, sestri Ozirisa, Setha i Izide, njezino izvorno ime Nebt-t-Het, *Gospodarica kuće*, to jest Gospodarica kuće Horsa-Djeteta, respective Ozirisova umrlog tijela u fazi raspada, nja iz kojeg će se roditi Horus-Dijete, ukazuje na njezinu ulogu boginje sublimacije. To je razlog zašto je Neftida, kao princip cijepanja, rastakanja i trunuća bila boginja mrtvih i kao takva sestri Izidi pomagala pri oživljavanju brata im Ozirisa, što se vidi iz čuvenog *Plača Izide i Neftide* s početka Hijeratskog papirusa.

Poštovana je u Abtu, Tenteri i Edfu. Prikazivahu je u liku žene s rogovima i sunčevim diskom. Neftida s bratom Sethom porađa *Anubisa*, po predanju samostalno i moćno božanstvo mrtvih. Rodni mu grad bijaše Kinopolj, dok mu se u Abtu kult združio s kultom mjesnog i po funkciji istovjetnog božanstva Hentimenti,

usp. P. Lacau. *Textes religieux égyptiens*, Paris 1910, ch. XVII–XVIII, p. 37–43; A. de Buck, *The Egyptian Coffin texts*, Chicago 1938. p. 209–226.

²⁵ O Sethu i *Sethovoj eri* konfrontiranoj *Raovoj eri* usp. P. Newberry, *The Set Rebellion on the II-nd Dynasty, Ancient Egypt*. London 1922, t. II, p. 40, i 46, i već citirani Gardinerov rad *Horus the Behdetite*. p. 46.

poglavara mrtvih, koje kasnije postaje Ozirisov, odnosno Anubisov epitet. Mada je Anubisov kult kao boga mrtvih stariji od Ozirisova i premda je u posmrtnim obredima sve do kraja egipatskog kraljevstva sačuvao vidnu ulogu, njega kao glavno božanstvo mrtvih od kraja Starog kraljevstva potiskuje Oziris.²⁶ On u podzemlju zvanom Amentet, ili Amenti, na Ozirisovom zagrobnom sudu, s Horusom, nadgleda vaganje, odnosno mjerenje duše. Anubisa predstavljahu u liku čovjeka sa šakalovom ili psećom glavom, a upravo se lice umrlog poistovjećivalo sa šakalom, odnosno sa psom. Poistovjećivanje Anubisa sa psom aludira na vrijeme iz koga sve izvire i uvire. Tu najvjerojatnije treba tražiti razlog zašto je Anubis kao Anti (odakle Anteopolj) dvoglav, predstavljajući Setha i Horsa, simbole uništenja i svijetla, života. Anubis je, dakle, kao Anti, u genezi, princip sublimacije, odnosno princip uništenja starog iz kojeg će se roditi novi život. Po tome je Anubis pravi sin Neftide, rastakanja, i Setha, simbola razdvajanja i uništenja starog kao substrata za novo. Ukratko, Anubis je simbol cikličnog rađanja i umiranja života u prirodi, te zato na brojnim predstavama u desnoj ruci drži bič, a u lijevoj znak života. Dodajmo da po svojoj funkciji umnogome nalikuje sumerskom vrhovnom bogu Anu i starohelenskom Kronu.

Među kosmička božanstva idu ovan Haršefeš i sveti bik Apis. O *Haršefešu* recimo toliko da je bio glavno božanstvo Neni-nisuta. Predstavljahu ga u liku čovjeka s glavom ovna na kojoj je marama i atef s diskom. O Apisu će biti riječi kad budemo raspravljali o animalnim božanstvima nižega reda.

3. Prirodni ili htonski Neteri: Satit, Anuket, Taurt, Bastet, Nil, Nefer-tum, Neheb-kau, Upuautu, Bes, Sebek

Posmatrajući vezu među Neterima uviđa se da vlada blizak odnos između antropomorfnih metafizičkih i prirodnih Netera

²⁶ O tome usp. Bonnet, *op. cit.* S. 40–45.

što se najbolje očituje u božanskim parovima. Tako je, na primjer, metafizički Neter Khnum imao za ženu, osim gore navedene Nejth, boginju *Satit*, Ra-ovu kćerku, zaštitnicu svoga oca i faraona, u ime čega je i prikazivahu s krunom i sunčanim diskom na glavi. Ona je, međutim, prikazivana i s rogovima gazele, što nedvojbeno ukazuje da u njezinom liku obožavahu brzinu kao oličenje misli i brzinu uopšte, jer je ona bila i vladarka nilskih brzaka. Zato je upoređivahu sa zvijezdom Sotis, Sirius, na Egipatskom zvanu Spd ili Sept, čija je pojava nagovještavala nadolazak nilskih voda koje je, po vjerovanju drevnih Egipćana, osiguravala ta zvijezda koju *Knjiga mrtvih* naziva Izidinom zvijezdom i s njom je, kao simbolom života, identifikuje.

Khnum i Satit su izrodili kćerku *Anuket*, u početku boginju nilskog brzaka, koja kasnije postaje prava boginja rata. Sva je prilika da su obje boginje preuzete od susjednih afričkih naroda, Nubijaca²⁷. Među prirodne Netere ide i muž boginje Mehit, bog Anhur, helenizirano Onuris, bog rata i lova poistovjećivan sa bogom Šu i smatran mužom boginje Tefnut kojoj uz pomoć boga Šu vraća *Oko* boga Ra-a. Onuris je u ovoj funkciji nesumnjivo božanstvo neba i Sunca pa se u legendama veoma često javlja kao sunčani borac protiv raznih zmija koje hoće da nanesu štetu Suncu. Dodajmo i to da je Onuris u gradu Tinsu smatran tvorcem universuma²⁸.

U neobično stara prirodna božanstva antropomorfnog i zoolomorfog karaktera spada i boginja *Taurt* ili *Velika*. Taurt predstavljena u liku ženke nilskog konja sa krokodilom na leđima, simbol je samostvaralaštva što postiže cijepanjem sebe kao Je-

²⁷ O gornjoj Trijadi kao o jednom od simbola egipatske porodice usp. G. Roeder, *Satis und Sotis*, AZ, Bd. XLV, 1908–1909. S. 22; Bonnet, *op. cit.* S. 670–671.

²⁸ Usp. H. Junker, *Die Onuris-legende*, *Denkschr. der Akad. der Wissensch. in Wien*, Bd. 59, Wien 1917.

dinstva, jednine u množinu, zbog čega se i naziva kosmička djeвица. Dok njezina velika utroba simbolizuje sjeme koje teži vidnoj opstojnosti, dotle je krokodil simbol poticajne samotvorne energije koja će sjeme pokrenuti da iz sebe dâ novi život. Boginju Taurt u gradu Silsilehu poštovahu kao boginju navodnjavanja, time i oplodjenja, odakle je proizašlo da su je poštovali kao onu koja pospješuje trudnoću, štiti djecu i majke. To je razlog zašto je njezin lik trudne ženke nilskog konja s rukama i dojka-ma žene, nogama i glavom lavice, nošen kao amulet protiv zlih sila, pa kao takva dospijeva i u podzemni svijet. Ona, naime, kao što je rečeno, s kravolikom boginjom Hathor i Sekher-Ozirisom na groblju dočekuje dušu pokojnika ispred kojega pali vatru i tjera nečastive²⁹.

U hibridna božanstva spada i boginja *Bastet* poštovana u gradu Bubastisu, prijestolnici dvadesetog donjoegipatskog noma. Za razliku od *sestre* joj Sokhmet koja s glavom lavice oličavaše nenasnosnu žegu, Bastet s mačijom glavom bijaše simbol blagorodnih sunčanih zraka, time veselja i ljubavi. Zato je i prikazivahu kako u lijevoj ruci drži štit s glavom mačke koja joj je kao sveta životinja bila posvećena, a u desnoj sistrum. Njezin se lik, međutim, još u vrijeme Staroga kraljestva stao ispreplitati s likom sestre Sokhmet-Tefnut, pa su je ponegdje prikazivali s glavom lavice³⁰.

Navedenim prirodnim božanstvima pridružimo i ova četiri htonska božanstva: Nil, Nefer-tum, Neheb-kau i Upuautu po Korostovcevu, ili Vepvavet po G. Thausing, sve zavisno od moderne transkripcije egipatskog avokalnog substantiva.

Nil, egipatski Hapi, slično helenskom Okeanu, štovan je kao izvor života, vlage i plodnosti poljâ što je osiguravao svojim razlivanjem. Koliko je poštovanje uživao najbolje se vidi iz *Himne Nilu* čiji početni stihovi glase:

²⁹ O njoj usp. Bonnet, *op. cit.* S. 530–535.

³⁰ O boginji Bastet usp. Bonnet, *op. cit.* S. 80–82.

*Neka je živ dobri Bog, miljenik Nuna,
Hapi, oče Bogova i Eneade...*

On je miljenik Nu(na) jer iz njega izvire. Predstavljen je nag sa šenditom; na glavi mu je ukras od bilja što raste uz Nil, na čelu ureus³¹.

Nefer-tum, o kome je ranije bilo riječi, slično Nilu, spadao je u prirodna božanstva, simbolizirajući prirodne snage i sile raste-nja, kasnije predstavljan kao lotos iz kojeg se rađa svijetlo, odnosno Sunce. Ovamo spada i jedno zmijoliko božanstvo imenom *Neheb-kau* u čijem se kultu očituje obožavanje zmije kao čuvarice umrlih. Osim toga, *Neheb-kau* kao zmija obnavljanja osigurava plodnost. Prikazivan je u liku čovjeka s glavom zmije na kojoj je marama i atef sa sunčanim kolutom. U lijevoj ruci drži štap, u desnoj ankh³².

Kad je riječ o zmijolikim božanstvima napomenimo da su zmije u skoro svim mitološkim predstavama drevnih naroda simboli dobra i zla. One su, u osnovi, htonska božanstva koja pospješuju plodnost zemlje, ali, s druge strane, ispijajući izvore, prouzrokuju sušu. U egipatskoj vjerskoj misli, i inače, one su čuvari bogova i umrlih, među kojima se posebno ističe sveta, krilata kobra koja obavija glavu faraona i štiti ga plamenom koji izbacuje iz usta, o čemu smo ranije govorili. Dodajmo usput da je zmija simbol emancipirane svijesti.

Što se tiče zmaja, on je personifikacija Izide kao boginje životva ili Neftide. kao boginje, majke smrti iz koje nastaje uskrsnuće. Zmaj *Apofis*, sa brojnim vijugama nije samo simbol

³¹ Usp. A. de Buck, *On the meaning of the name Hepi. Orient. Neerlandica*, Leiden 1948, p. 1–22.

³² Usp. Bonnet, *op. cit.* S. 510–511; A. Shorter, *The God Nehebkaw*. JEA, v. 21. 1935, p. 41–48.

pobunjene svijesti, već i reaktivne sile koja se okreće protiv stvaralaštva, što je oličeno u njegovoj borbi protiv boga-sunca Ra u podzemnom svijetu. Borba Apofisa protiv Ra ujedno je i simbol pobuđene zemljine snage oličene u ovaploćenju vitalnih potencija, zbog čega je u fazi nicanja pozitivna, a u fazi dozrelosti negativna. Zato se ta snaga i naziva *Rog Setha*, a on smatra pozitivnim i negativnim principom. Ta agresivna, pobuđena snaga zemlje oličena u borbi Apofisa protiv boga-sunca Ra u osnovi je sredstvo, a ne cilj. Borba pak boga Ra protiv Apofisa jeste način kako da mu se oduzme ta reaktivna sila, tvorni oganj što ga želi prisvojiti i prisvaja od boga-Sunca da bi nad njim zadobio vlast.

Riječju, borba boga-sunca Ra sa Apofisom ili Apep-om u stvari je borba svijetla protiv tame, života protiv smrti, po čemu su Ra i Apofis istovjetni Ahura Mazdi (svijetlu) i Ahrimannu (tami) u mazdaizmu.

Upuautu je prastaro ratničko božanstvo grada Likopolja u nomu Busiridu u Delti Nila, prijestolnici trinaestog gornjoegipatskog noma. Ko što se može uočiti iz greciziranog imena egipatskog grada Siut, danas Asiut, riječ je o bogu-vuku, pa mu kao takvom vrlo dobro odgovara epitet koji mu je zamijenio ime, jer *upuautu* na staroegipatskom znači *onaj koji krči, otkriva puteve*, U tom ga svojstvu susrećemo u *Knjizi mrtvih* i u *Ozirisovim misterijima* u kojima se njegova statua nosila ispred Ozirisove porke – u dramatziranom prikazu mita o Ozirisu. Statua Upuautu-a nošena je skupa sa faraonskom zastavom u vrijeme farao-novih svećanih izlazaka u svrhu vršenja određenog javnog obreda. Predstavljan je u liku vuka ili šakala, svete životinje boga umrlih Anubisa.

U prirodna božanstva spadaju Bes i Sebek. *Bes*, koga predstavlja s bradom, grivom, atefom i noževima u ruci, u bitnosti je pozitivno božanstvo koje progona sile mraka, zle duhove i njihova oličenja – skorpione i zmije. Zato je poštovan kao zaštitnik

plodnosti i porođaja, muzike i igara, a radi brojnih mu funkcija često je brkan s demonima Hitom i Ahom³³.

U hibridno, antropomorfnu i zoomorfnu božanstvo, spada i, s boginjom Nejth spomenuti bog-krokodil, *Sebek* (po drugima Sobek) prikazivan u liku čovjeka s glavom krokodila. Na njegov htonski karakter ukazuje *Knjiga mrtvih* u kojoj se prikazuje kao oličenje mračnih sila protiv kojih se bori umrli na putu do zagrobnog suda. Ova mu je apstraktnija i spiritualnija funkcija nedvojbeno kasnije dodijeljena, dok je u početku, apstrahujući njegovu genetsko značenje, oličavao vodnu stihiju, poput nilskog konja, jer ga Nejth rađa u vrijeme razlivanja rijeke Nila. Zato krokodil u liku Sebeka i nilski konj u liku Setha bijahu oličenje neprijateljskih sila i prirodne stihije.

Sebek u genezi – nasuprot Sekheru koji oličava smrt kao plugu transmutacije koja iz sjemena u zemlji tjera klicu prema nebu, prema svjetlosti, po čemu je sličan Sethu – oličava smrt koja negira život po sebi. Riječju, on je *vid smrti koja zatvara zemlju*. To ukazuje da su Sekher i Sebek dva suprotna kraka iste sile koju uslovno nazivamo smrt. Sebek je poštovan u Južnom Egiptu, u gradu koji se po njemu zvao Šedet, helenski Krokodilópolis.

4. *Animalna božanstva: ibis, soko, ihneumon, boginja-kobra Uadžit, boginja-jastreb Nehbet, pavijan, Amon-ovan, Apis*

Ranije je višestruko istaknuto da Egipćani nisu obožavali životinje i ptice zbog njih samih, što je svojstveno animizmu, već stoga što su u njima gledali oličenje prirodnih sila i osebnih, njima slabo razumljivih prirodnih osobina. To je razlog zašto su

³³ O njemu usp. B. Bruyère, *Le culte de Bès, de Taourt et d'Hathor: Rapport sur les fouilles de Deil el Mědineh* (1934/5) Le Caire 1939, p. 93–108; Bonnet, *op. cit.* S. 685–689.

u skladu s funkcijama i osobinama određenih božanstava ovima posvećivali odgovarajuće životinje. Tako je bogu mudrosti i pismenosti. Thothu, radi njegove tajanstvenosti i analitičke svijesti bila posvećena ptica *ibis* i pavijan; solarnim božanstvima, kao što su Montu, Ra, Horus, *soko* kao simbol sunca i sublimirane svijesti, zbog čega je i zaštitnik faraona što se vidi na brojnim faraonovim stelama koje natkriljuje soko kao što je, recimo, stela Kefrena, faraona iz četvrte dinastije.

Ihneumon, lasica, obožavan je zbog mita po kojemu je Ra u liku te životinje što uništava zmije, savladao golemog zmaja Apep-a s kojim se svake noći bori dok plovi podzemnim Nilom, o čemu smo netom govorili. Usljed toga je ihneumon smatran svetom životinjom i drugih, gore spomenutih solarnih božanstava. Često ga upoređivahu s boginjom-kobrom *Uadžit*, zaštitnicom bogova i faraona, koja je s boginjom *Nehbet* smatrana zaštitnicom Gornjeg i Donjeg Egipta, te se zato i pojavljuju u tituli faraona *Obiju zemalja*, to jest ujedinjenog Egipta. Dobar dokaz da je ihneumon posvećen solarnim božanstvima bijahu njegove statuete s krilatim sunčanim diskom i skarabejima³⁴.

Kad je riječ o *pavijanu* posvećenom bogu Thothu, u početku je najvjerojatnije bio povezan s kultom sunca čije izlaženje pavijani pozdravljaju razdraganim kricima zbog čega ih i predstavljahu kako otpozdravljaju i klikću Khepriju, suncu na uranku. Budući da je povezan sa suncem, simbolom jasnog, stali su ga povezivati s lunarnim kultom i kultom mrtvih. Pavijan je u Duatu čuvar vrata, dok po noći, pavijani vuku sunčevu lađu po Donjem svijetu³⁵.

Teogonijsko-kosmogonijska misao drevnog Egipta obraća dužnu pažnju i na *ovna*, smatrajući ga, zbog oplodne mu uloge,

³⁴ Usp. G. Roeder, *Das Ichneumon in der ägyptischen Religion und Kunst, Egyptian Religion*, t. 4, New York 1936.

³⁵ O pavijanima usp. Bonnet. *op. cit.* 5. 7–8.

svetom životinjom boga Amona, koji se kasnije stao smatrati fizičkom i duhovnom inkarnacijom ne samo Amona nego i Haršefeša i Khnuma iz Esnea. Kult ovna najviše se gajio u gradu Džedu, odnosno Mendesu gdje je poštovan pod imenom Benedžedet, to jest duša vladara u Džedetu. Koliko je poštovanje uživao ukazuje nam predanje *Spor Horusa i Setha*, u kojem se i sam Atum, za posredničku pomoć obraća *velikom i živućem bogu Banebdedetu*³⁶. Dabome da je ovoliko poštovanje ovan uživao jer je bio simbol i oličenje boga Amona, posjednika kosmo-tvorne i umne energije, o čemu je ranije bilo podosta govora.

Slično stoji i s obožavanjem *Apisa*, svetoga bika. kao oličenja plodnosti i velike snage, pa se kao takav stao smatrati otjelovljenjem božanstava plodnosti. U Memfisu je obožavan kao reinkarnacija Ozirisa. On je uistinu bio Oziris koji prebiva u liku svetoga bika. U Memfisu je smatran i dušom boga-tvorca Ptaha, dok je u Heliopolju, pod imenom *Mnevis*, bio inkarnacija duše boga Ra, u Hermontisu pak, pod imenom *Buhis*, otjelovljenje boga Montu. Povezivanje Apisova kulta s Ozirisom nesumnjivo ukazuje na isti izvor postanja: obojica, naime, bijahu božanstva plodnosti i vegetacije, po čemu su bili u tijesnoj vezi s rijekom Nilom.³⁷

Dok je Apis bio inkarnacija živog, dotle je *Serapis*, bio inkarnacija umrlog Ozirisa koji se preselio u Donji svijet. Serapisa, inače, obožavahu zbog iscjeliteljske moći.

³⁶ Usp. Bonnet, *op. cit.* S. 867–871; L. Keimer, *Remarque sur quelques représentations de divinités béliers. Annales* 1938, t. 38, p. 297–311, et 690–697.

³⁷ O Apisu usp. Bonnet, *op. cit.* 5. 56–57.

V Značajnije kategorije duhovnog života drevnih Egipćana

1. Naziv i značenje pojedinih kategorija: Tijelo,
Duhovno tijelo, Srce-ib, Srce-h'at, Ime, Akh, Ba i Ka

Prikazavši u kratkim crtama egipatski panteon ostaje da se upoznamo s najčešće susretanim snagama, ne samo u *Knjizi mrtvih*, već i u ostaloj sakralnoj literaturi drevnog Egipta. To su u prvom redu duhovne i fizičke sile, konstituante ličnosti, u Egiptu obilježene kao forme bića, od kojih su najznačajnije: Tijelo, Duhovno tijelo, Srce, Ime, Akh, Ba i Ka.

Dok je *Tijelo*, Hat, materijalna kategorija par excellence, dotle je *Duhovno tijelo*, Sah, onozemaljsko, metafizičko, nepropadljivo tijelo kojemu bi na zemlji, donekle, odgovarala mumija, kao simbol primordijalne energije i izvor trajnog života.

I kod *Srca* susrećemo: ib – *ovozemaljsko srce* koje je simbol i nosilac nasljednih mogućnosti, čime je nalik na Ka, i h'at – *prolazno srce*, simbol onoga što se može postići iz nasljednih mogućnosti.

Iz navedenih dviju duhovno-fizičkih snaga, uočava se statički i dinamički aspekt egipatskog mišljenja koje u svemu vidi dvojnost, vječnost i prolaznost, *statično pored promjenljive kopije*. Egipćani su, međutim, i u razlaganju duhovnih sila vidjeli vječnost, kako u onome metafizičkom, trajnom, nepromjenljivom obliku, tako i u ovom dinamičkom aspektu koji je kopija prvoga.

Budući da je o *Imenu* ranije bilo dovoljno riječi, pozabavit ćemo se više s pojmovima Akh, Ba i Ka.

Akh nije samo *princip prosvjetljenja i njegova objektivizacija*, kako ga definira G. Thausing, već je on i djelotvorni duh i iskonsko biće do koga čovjek dospjeva i s njim se identifikuje nakon smrti, te Akh simbolizuje i prosvjetljeno stanje poslije smrti.

Od svih je, međutim, navedenih snaga najznačajnija Ba, što se javlja pod nekoliko aspekata.

Ba, za razliku od Ka, nije samo *duhovna duša*, *duh*, *svijest*, već i onaj duhovni oganj u kojemu čovjek ne izgara, već se go-reći u njemu, rađa preporođen, po čemu je sličan feniksu i *intelektu*, odnosno *iskri* u *Tibetanskoj knjizi mrtvih*. Budući da je Ba čovjekova duša u čisto kršćanskom značenju, to jest duhovni pokretač i održavatelj ljudskoga tijela, čovjek pomoću njega nije samo sudionik svih zbivanja u kosmosu, bivajući, kao dio Harmonije, svjestan svega što se dešava u toj košnici života, već je po svojem biću ravan Apsolutu koji po svojoj namisli, svijesti i volji, uz pomoć Netera, vitalne potencije priziva u postojanje. Time je Ba, koliko sudionik u toj vrhunaravnoj i kosmičkoj svijesti, toliko i sam, imajući za predmet krunu stvaranja u prirodi, i same bogove, identičan toj svijesti zbog čega ga umrlí Sesostris u *Knjizi mrtvih* oslovljava sa *znajući*, *svjesni*, *upućeni*. Budući da je Ba duh i baštinik vrhunaravne kosmotvorne Harmonije, jasno je da je *Ba-biće*, isto što i *duhovno stanje bića* što čovjek na zemlji postiže u *inicijaciji*. *Ba-stanje* je pak isto što i oduhovljeno, prosvijetljeno stanje bića. Ukratko, najviši stupanj duhovnosti postizavan putem oslobođenja od grijeha. Ba se, kao duh, može *po volji* preobražavati i dobijati razne likove, zbog čega je i vjetar, odnosno pojavni oblik boga Šu, boga zraka i životodajnog Odema koji spaja nebo i zemlju.

Ba prikazivahu u liku ptice s ljudskom glavom kao simbolom nevidljive kohezione sile koja u čovjeku harmonično obdržava fizičke i psihičke snage. Kao takav, Ba je uzrok, a ne i posljedica ljudskog života koji ga, ostajući vječno uz njega, uništava i oživljuje, mijenja i obličuje u imanentnoj spirali rađanja, *umiranja*, ponovnog rađanja, jer je život, po vjerovanju drevnih Egipćana ravan besmrtnosti, a življenje postupno usmjeravanje vitalne energije ka stapanju sa svojim istočnikom, kosmosom i kosmičkim snagama i sviješću. Ukratko, Ba

je vječni izvor i uzročnik postanja sve novih i novih oblika života, most između svjetlosti i tame u dubini naše svijesti, pupčana vrpca između antropokosmosa i kosmosa, kosmičke samorodne energije ravne kosmičkoj svijesti, most između čovjeka i boga Ra-a kao otjelovljenja tvorne energije i afirmacije samotvorne kosmičke energije oličene u Amonu.

Ka je, koliko duhovno-psihička, toliko i fizička komponenta ličnosti koja, nasuprot *Ba*, principu i objektiviranoj svijesti, predstavlja životnu dušu u svakoj ličnosti, odnosno objektiviziranu snagu života koja čovjeka poput nevidljivog dvojnika i sjenke prati od rođenja do smrti. *Ka*, kao životvorna sila i snaga, održava fizički život na zemlji, dok mu nakon smrti na onome svijetu priprema ljepši boravak. Iz rečenog proizlazi da je *Ka* božanska životvorna sila u ljudskom biću koja upravlja čovjekovim životom i posreduje između čovjeka i boga. *Ka* se, međutim, kao princip individuacije, posebno, kad je riječ o božanstvu, može nalaziti i u drugoj ličnosti kojoj daje životni dah, što se vidi iz *Tekstova piramida* gdje se o Atumu-tvorcu kaže: *Ti si ih (Šu i Tefnut) zagrlio rukama poput ruku jednoga Ka, jer tvoj je Ka bio u njima*. Ovaj citat nam ukazuje da je *Ka* i određena vrsta zaštitnog duha. zbog čega ga prikazivahu, kao u hrišćanstvu, Duha Svetoga, raširenih ruku koje simbolizuju ispitivanje i traženje pomoći.

Budući da je *Ka* u osnovi životodajna i stvaralačka sila on se najbolje manifestira u moći rađanja. Dodajmo usput da *Ka*, kao tjelesna duša, boravi u Hat-tijelu, a *Ba*, kao duhovna duša, po smrti boravi u Sahu, duhovnom tijelu.

Sve navedene snage u *Knjizi mrtvih* koja se na njih veoma često poziva igraju jako značajnu ulogu, jer su bile konstitucionalni dijelovi života drevnih Egipćana čiji ćemo nazor na ovozemaljski i onostrani život ukratko izložiti.

VI Životni nazori starih Egipćana

1. Pogled na ovozemaljski i zagrobni život

Ako dublje osmotrimo *Knjigu mrtvih* i njoj sličnu književnu zaostavštinu starih Egipćana i predstave u piramidama, pitajući se kakav je njihov nazor na život, dolazimo do zaključka da je kod njih sve u pokretu i životnoj dinamici. U *Knjizi mrtvih*, ponaosob, puninu života u akciji ne očituje nam samo *međustanje* već i onostrani život, upravo onako kao što nam ga predočavaju prikazbe u grobnicama iz sva tri kraljevstva na kojima umrlag, posebno preminulog faraona susrećemo u vječnoj akciji i pokretu: on nadgleda rad svojih podanika kao što je, recimo, navodnjavanje polja, oranje, sisanje i žetvu žita; posmatra gradnju objekata, kažnjava krivice, ili pak lovi. Te su kretnje i slike, međutim, konkretni simboli kao funkcionalni izrazi apstraktnih snaga u universumu i čovjeku koji na vizuelan način oličavaju evoluciju čovjeka kao duhovno biće, zbog čega se one ne smiju shvatiti doslovno. Prema tome, umrli će, budući da su slike žive, jer one ne predstavljaju već jesu ono što predstavljaju, živjeti duhovnim životom na onome svijetu. U tome će mu pomoći i njegov Ka, koji, kao što rekosmo, po smrti odlazi da umrlom osigura zagrobni život u kojemu će se, pošto se opravda na Ozi-risovom sudu, preobraziti u Akh, odnosno u istinsko biće duhovnog karaktera sadržano u kosmotovornoj svijesti i harmoniji gdje će vječno srećno živjeti.

Takav pogled na onozemaljski život izviraio je iz istovjetnog

pogleda na ovozemaljski u kojemu je Egipćanin težio sreći zasnovanoj na postizanju materijalnih dobara, na uspjehu u službi i na imanju veličanstvenih grobnica, pritom se obzirući na pravdu i moralne norme. Iza njih obično stoji vrhovno božanstvo koje, iako je čovjeku ostavilo slobodnu volju i slobodno odlučivanje, prekršaj kažnjava, a pravedan život nagrađuje ne samo na zemlji već i na onome svijetu.

Prihvatanje svakidašnjeg života kao dara i osobine svih bića i radosti što nam je život pruža i to prihvatanje kao nečega trajnog, a ne prolaznog kao u hinduizmu, pritom misleći na krajnji cilj života na stanje višega stepena svijesti kao odslika punine bića i vječnog postajanja, osnovna je odlika pogleda na ljudski život Egipćana Starog i Srednjeg kraljevstva. Dabome da su drevni Egipćani podjednako uvažavali i smrt udruženu s patnjama, jer su život i smrt, po njihovom vjerovanju, dvije strane jedne medalje – kosmičkog života u kojemu jedno biće prestaje živjeti da bi se iz njega rodio novi život, ciklus oličen u dvjema sestrama, Izidi i Neftidi, od kojih jedna rađa, druga *uništava*. To, dalje, ukazuje da se slobodan izbor drevnih Egipćana, odnosno njihov moralni stav ogledao u hrabrosti kao pogledu na ukupan ljudski život, u stavu koji mirno sa dobrom prima i zlo, koji s neprolaznim duhom prima i tijelo (koje ga doduše vuče dolje) i njegovu postojeću i potencijalnu energiju koja čovjeka iz statičnog stanja vodi ka sjedinjenju s duhom, sa sviješću, ukoliko je u tom pravcu usmjerava.

To ukazuje da je svrha ljudskog života za Egipćane, bar kad je riječ o Starom i Srednjem kraljevstvu, slično hinduističkoj filozofijskoj misli, bilo ne samo življenje puninom svakidašnjeg života, već i transformacija duševne i tjelesne energije u duh ili vi-

ši oblik svijesti i njezino sjedinjenje s kosmičkom sviješću, proces od Egipćana označavan pojmom *Sma*.

Najbolji čovjekov pomagač da se dospije u više duhovne sfere, u sferu svijesti, odnosno da postigne dobar i čestit život koji će ga dovesti u više sfere duha jeste njegov Ka, jer ga upravo on vodi pravednu i srećnu životu, ujedno budući posrednik između čovjeka i boga koga Egipćanin doklasičnog i klasičnog perioda nije ni oličio, a kamoli ropski pred njim puzio, kao što još uvijek čini naš savremeni hrišćanin pred hebrejskim Jahvom, odnosno Jehovom koji zna samo za slijepu pokornost. Egipćanin je, naprotiv, imao svoga boga, svoj Ka, tu *tjelesnu* dušu preko koje je bio u dodiru s višim kosmičkim silama, kao i svoju *duhovnu* dušu, svoj Ba, koja ga je vodila u sfere nadnaravne Harmonije i kosmičke svijesti.

Budući da po vjerovanju Egipćana Starog i Srednjeg kraljevstva, o kojima je sada riječ, ne postoji pojam smrti u našem smislu (osim ako duši ne pođe za rukom da se opravda na Ozirososvom sudu) već samo prelaz iz niže u višu duhovnu razinu, sve što je umrli stekao u ovome životu imat će i u zagrobnom. Zato ga optimistička vizija budućeg života tjera na sticanje bogatstva i moći u ovome životu (koji mu je bio osnov za duhovni život na onome svijetu) u kojem je ipak polagao račun faraonu, tome bogu-tvorcu, bogu-suncu i svojemu Ka.

Budući da je blagostanje pojedinca vezano za opštedruštveni prosperitet, to je i radovanje ovozemaljskom životu bilo izrazito u vrijeme Staroga kraljevstva, kad se naglašava život, lična preduzimljivost, akcija i sloboda djelovanja; kad je egipatski genij, u sebi gomilajući i upijajući iskustva ranijih vremena, u prve četiri dinastije dao najbriljantnija duhovna ostvarenja čovječanstva: sakralnu arhitekturu (svjetovna u to vrijeme, zacijelo i ne postoji) i memfijsku teologiju.

S padom Staroga kraljevstva, do čega je došlo usljed decentralizacije vlasti i predimenzioniranog individualizma, dolazi do

anarhije i haosa, što dovodi do očaja i opšte bijede i duhovnog bespuća, time i do očaja i samoubistva. Sada se čovjek ne raduje rađanju sunca na istoku, ne privlači ga ovaj beznadni i besciljni život iz koga izlaz često traži u smrti. Rečeno nam uvjerljivo ilustruje jedan od najljepših plodova duhovne kulture čovječanstva – djelo nepoznatog autora nastalo u vrijeme Srednjeg kraljevstva (2133–1786) poznato pod naslovom što ga je godine 1896, dao njemački egiptolog Adolf Erman, *Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele (Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom*³⁸) u kojem se svakidašnje životne prilike opisuju najcrnjim tonovima:

Komu da se obratim danas?

Svi ljudi su zli...

³⁸ Djelo je na naš jezik sa staroegipatskog prevela, i veoma učenim studijama i komentarima popratila, Ljubinka Radovanović pod naslovom *Velika jednčina – Mit i simbolika starog Egipta*. „Vuk Karadžić“, Beograd 1973.

Čovjek umoran od života razgovara sa svojom dušom jeste religijsko-filosofski ep u dijaloškom obliku; po tematici spada u inicijacijsku literaturu ispunjenu vjerskom sadržinom i mišlju. Inicijacijska literatura pomoću simbolâ izlaže tajne i fundamentalne sile universuma i ljudske duše, učeći nas kako da tim silama zagospodarimo i usmjerimo ka uzvišenijem cilju – mudrosti života, o čemu kasnije. Gornji ep je svrstan u pesimističku literaturu zahvaljujući sadržaju četiri pjesme njegova središnjeg dijela, što nije opravdano, zbog toga što je njegov sadržaj i svrha borba protiv pesimizma. Duša je ta koja čovjeka, očajnog što svijetom vladaju tolika zla, odvraća od samoubistva, što je slučaj i u indijskom epu *Bhagavadgita* u kojemu duša čovjeka uči mudrosti života. Duša, kao oličenje misli i mudrosti, jeste ona koja, vodeći čovjeka kroz brojna iskušenja oličena u fazama borbe njegove *svijesti, nesvijesti, smrti i zore duhovnog buđenja*, istome osigurava spoznaju, prepoznavanje sebe u tome.

Ep se postanjem datira u Srednje kraljevstvo, u period jedanaeste i dvanaeste dinastije (od 2133–1786) mada za to ne postoje sigurni dokazi.

*Dobrih ljudi nesta,
Nasilnik svakome može da priđe...
Niko danas dobrim ne uzvraća za dobro...*

Izlaz iz takve situacije *misirski Jeremija* ne traži, kao što čini hebrejski, u vjeri u boga, već u smrti, jer:

*Smrt je preda mnogom danas
Kao kad se iz zatvora iziđe,
Kao miris izmirne...
Kao miris lotosova cvijeta,
Kao predah na obalama pijanstva...*

To je opet dovelo do toga da je čovjek stao sve više i više pri-
bjegavati onoj *carpe diem*, a sve se manje obazirati na pravdu,
prijateljstvo, istinu i vjeru u srećniji život u budućnosti. Stalo se,
štaviše, sumjati i u same vrijednosti zagrobnog života, pa i u
sâmo postojanje toga života, što se između ostalog vidi i iz de-
vete razine 149, glave gdje stoji: *Niko se ne vrati ko ode tamo –
osim blaženog Boga*, posebno iz *Pjesme harfaša*:

*... Mirno počivaju bogovi, koji bijahu ranije, u svojim piramidama,
Sahranjene su mumije i duhovi u svojim grobnicama,
Slušao sam riječi Imhotepa i Hardedefa (=eg. mudraci),
Čije su mudre izreke svima na ustima,
A što se tiče njihovih mjesta – zidovi njihovi su razrušeni,
I nema ovih mjesta kao da ih nije ni bilo.
Niko ne dolazi otuda da nam priča o njihovom boravku,
Da osnaži naše srce,
Dok se vi ne uputite u ono mjesto kuda su oni otišli.
Prisili svoje srce da zaboravi na to!
Slijedi svoje srce dok si živ!
Stavi miru na svoju glavu,*

*Obuci se u tanke tkanine,
Namaži se divnim i pravim mastima bogova,
Povećavaj sve više i više svoje naslade,
Ne daj svome srcu da se žalosti,
Idi za njegovim željama i za srećom svojom,
Postupajući na zemlji prema zapovijesti svoga srca,
I ne tuguj dok ne dođe dan tvoje tuge!
Jer ne čuje više jadanje onaj čije srce ne kuca,
A plač nikoga neće vratiti iz groba.
I tako slavi dan radosti i ne tuguj,
Jer niko ne ponese svoga dobra sa sobom,
I niko od onih koji su tamo otišli
Još se nije vratio natrag!³⁹*

Kako, međutim, ni osobno, ni društveno stradanje nije bez nekoga dobra, to i Egipćani iz Staroga kraljevstva izvukoše pouku da ne vodi nekom naročitom dobru naglašeno isticanje individue, njezinog prevelikog prava što joj ga osiguravaše božanski, odnosno kosmički i ljudski poredak, posebno njezinog bogastva i položaja što je prećutno podrazumijevalo i ličnu nepravdu prema bližnjemu.

To je dovelo do toga da se u Srednjem i Novom kraljevstvu stalo težiti višim etičkim principima, višoj socijalnoj jednakosti i pravdi po kojoj su životna dobra podjednako dostupna svakom čovjeku. Svako, naime, valja da teži moralnim vrlinama, kao što su skromnost, smjernost i altruizam, jer donose spokojstvo i mir. Bog, koji više nije daleko od čovjeka kao što je bio u Starom kraljevstvu, odlučuje o svemu i već na zemlji kažnjava prestupe i poročan život *koji su ljudi smislili u svojim srcima*. Svi su ljudi jednaki u očima bogova koji svakom čovjeku udeljuju blagodeti

³⁹ Citirano prema Matje, *op. cit.* str. 114. O *Pjesmi harfaša* vidjeti nap. 1, uz gl. 175, *Papyrus Ani!*

života pa zato nije dobro za čovjeka, mišljahu drevni Egipćani Srednjega i Novoga kraljevstva, da se odveć brine za božje namisli i da pretjerano žudi za ovozemaljskim dobrima, jer sada i o tome odlučuju Fortuna i Fatum. Ko se pak ogriješi o pravdu i kosmički poredak, ne može biti srećan, niti ima ma kakvog izgleda da se opravda na Ozirisovom sudu i tako stekne besmrtni i blažen život. Rečeno nam dobro osvjetljava glava 125-A i B, gdje umrli poriče da je počinio što se tada (kraj Srednjeg i početak Novog kraljevstva) smatralo nemoralnim i grešnim.

Iz te glave koja je, uz 17, glavu okosnica cijele *Knjige mrtvih* uočava se da se nije smjelo činiti zlo ni svojem bližnjemu, ni društvu; nije bilo dopušteno remetiti Prirodu i njene vječne zakone; obmanjivati bogove i krivim putem sticati bogatstva; činiti blud itd., kakva načela susrećemo i u hrišćanskoj etici.

Pokojnik je sticao vječni život ako mu je boginja Ma 'at garantovala da su mu riječi u skladu s djelima. Ukoliko na vagi podjednako teži ljudsko srce i statueta boginje Ma 'at to ukazuje da se umrli opravdao u Duatu⁴⁰ i da odlazi na Skht-htpu (Sek-

⁴⁰ Egipćani poznaju dva funkcionalna naziva za Donji svijet: Duat i Amentet ili Amenta, odnosno Imentit. Dok je *Amentet* polazna tačka transformacije, dotle je *Duat* njezina završna tačka, zora, rađanje u dan, u svjetlost, po čemu je Duat uskrснуće iz mraka, tame, u svjetlost pomoću evolucije, a put kroz njega razvojni put svijesti od stupnja do stupnja.

Za razliku od Duata koji označava završnu tačku transformacije bića kroz razna iskušenja, Amentet istovremeno označava polaznu i završnu tačku transformacije bića: zapad kao tamu, neukost, iskušenje i istok, zoru, uskrснуće u svjetlost pomoću evolucije svijesti, dospjelost do kosmičke svijesti, do mudrosti kao njenog izraza. Tako su Duat i Amentet dva suprotna kraja poluge simbolizirana dvoglavim lavom zvanim Ruti, ili pak sa dva lava, što ih susrećemo na vinjetama, od kojih jedan gleda na zapad = smrt, noć, tamu, Ozirisov sud, Donji svijet, a drugi na istok = svijetlo, spasenje, Drugi svijet, život.

Zbog toga egipatski Duat ne nalikuje ni na hebrejski Šeol, ni na helenski

het-hetepu) Polja preobraženja, odnosno na Polja mira na kojima će živjeti isključivo duhovnim životom koji je simboliziran ovozemaljskim, zbog čega navođenje, recimo, oca ili majke, od strane umrlog aludira na bogove, a ne na njegove prave roditelje. Polja mira, po vjerovanju drevnih Egipćana, u najstarija su se vremena nalazila u predjelu *neumornih*, to jest zvijezda oko Velikog medvjeda i Sjevernjače koje nikada ne silaze s egipatskog obzorja, zbog čega ih smatrahu *neumornim*, *neprolaznim* i *neuništivim*, što će reći i besmrtnim. Dosljedno tome, predjel Velikog medvjeda i Sjevernjače bio je predjel bez smrti, u ime čega je bio i simbol vječnog kraljevstva umrlih kamo je težio svaki stanovnik obala Nila, što se dá zaključiti i iz ovih početnih stihova 98, glave:

*Zdravo da si bedro (=Veliki medvjed) na sjevernom nebu,
na velikom moru!
Ko tebe vidi taj ne umire.*

O sužavanju djelovanja ljudske ličnosti, pokoravanju društvu i naglašavanju boga kao davaoca ovozemaljskih dobara, te o isticanju smrti i zagrobnog života u kojemu će čovjek postići potpunu sreću i blaženstvo, kakvo se mišljenje stalo oblikovati u svijesti Egipćana Srednjega i Novoga kraljevstva, ovdje nije mjesto opširnije raspravljati.⁴¹

Had, već donekle na hrišćansko Čistilište, gdje duša ispašta, sve se više primičući spasenju. To će reći da je zagrobni svijet drevnih Egipćana, za razliku od zagrobnog svijeta drevnih Hebreja i Helena, *kompleks svijesti u hodu ka dimenziji nadsvijesti*.

⁴¹ O tome se uvaženi čitalac može detaljnije obavijestiti kod J. H. Breasteda, *The Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*. London 1912.

Spisak skraćenica češće citiranih djela i izvora

- *AAEA* – Archiv für Aegyptische Archäologie, jg (1938) Wien.
- *AZ* – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. Leipzig.
- *JEÄ* – Journal of Egyptian Archaeology, London.
- *MÄS* – Münchener Ägyptologische Studien. München 1962 ff.
- *MDIK* – Mitteilungen des Deutschen Instituts für Ägyptische Altertumskunde in Kairo 1930 f.
 - Thausing. *Mél. Maspero* – G. Thausing. Mélanges Maspero I. Kairo 1935.
 - Thausing. *Auferstehungsgedanke* – G. Thausing. Auferstehungsgedanke. Leipzig 1943.
 - *ZÄS* – Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde. Leipzig 1863 ff.

* * *

- *Coffin texts* – The Egyptian Coffin texts. ed. A. de Buck. I-VII. Chicago 1935-1961. Orient. Inst. Publications.
 - M. Naville. *Todtenbuch* – M. Naville. Das aegyptische Todtenbuch der XVIII bis XX Dynastie. Berlin 1886.
 - *Tekst. pir.* – Tekstovi piramida, ed. K. Sethe. Das altaegyptische Pyramiden-texte I-IV Leipzig 1900-1922.

Literatura

- Anthes. R.. *Aegypten*, München 1953. Objavljeno u *Historia mundi*, Bde 2.
- Assmann, J., *Ägypten, Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart 1984.

- Beltz. W.. *Die Mythen der Ägypter*, Düsseldorf 1982.
- Blackmann. A., *Oracles in Ancient Egypt*, Objavljeno u *JEA*, 11. god. 1925.
- Bonnet, H., *Die Symbolik der Reinigungen im ägyptischen Kult*. Objavljeno u *Angelos* I, 1925, 103 ff.
- Bonnet, H., *Reallexikon der ägyptischen Religions Geschichte*, Berlin 1952.
- Brier, R., *Zauber und Magie in alten Ägypten*, München 1984.
- Brugsch, Heinrich. *Religion und Mythologie der Alten Aegypter*, Leipzig 1888.
- Budge. E. A. Wallis. *The Gods of the Egyptians* I-II. Methuen, London 1904.
- Clark, R. T.. *Myth and Symbol in Ancient Egypt*, London 1959.
- Derchain. P.. *Mythes et Dieux lunaires en Egypte*. Objavljeno u *Sources orientales* 5. p. 19-68. Paris 1962.
- Drioton. E.. *Le théâtre égyptien*, Le Caire 1942. Dumas, E., *Les dieux d'Egypte*, Paris 1955.
- Erman, A., *Die Religion der Ägypter*, Berlin 1934.
- Erman. A.. *Gespräch eines Lebensmüden mit seiner Seele*. Objavljeno u *Abhandlungen der Berliner Akademie*, Berlin 1896.
- Goff, B. L., *Symbols of Ancient Egypt in the Late Period*, Berlin 1980.
- Hart, G., *Dictionary of Egyptian Gods and goddesses*, London 1986.
- Hermesen, E.. *Lebensbaumsymbolik im Alten Ägypten*, Köln 1981.
- Hophner, Th., *Der Tierkult der Alten Ägypter*, Wien 1913.
- Hophner, Th., *Fontes historiae religionis aegyptiacae*, Romae 1922-1925.
- Ions, V., *Ägyptische Mythologie*, Wiesbaden 1968.
- Jéquier, G.. *Considerations sur les religions égyptiennes*, Neuchâtel 1946.
- Kees, H., *Der Götterglaube im alten Ägypten*, Berlin 1956.
- Kees, H.. *Totenglaube und Jenseitsvorstellungen der alten Ägypter*, Berlin 1956.
- Korostovcev. M. A., *Religija drevnogo Egipta*, Moskva 1976.

-
- Lubicz Schwaller de, R. A., *Le Temple de l'Homme*, »Caracteres«, Paris 1957.
 - Lubicz Schwaller de, R. A., *Le Roi de la Théocratie pharaonique*, »Flammarion« Paris 1961.
 - Mayassis, S., *Mystères et Initiations de l'Égypte ancienne*, Athenai 1957.
 - Mekhiterian Arpag. *Cahier du Sud*. No 358. Paris 1961.
 - Morenz, S., *Ägyptische Religion*, Stuttgart 1960.
 - Morenz, S., *Gott und Mensch im alten Ägypten*, München 1984.
 - Otto, E., *Osiris und Amun. Kult und Heilige Stätten*, München 1966.
 - Piankoff, A. – Rambova, N., *Mythological Papyri I-II*. New York 1957.
 - Ranke, H. *Aegypten und äg. Leben*, Tübingen 1923.
 - Rudnitsky, G., *Die Aussage über das Auge des Horus*, Kopenhagen 1956. Objavljeno u *Analecta, Aegyptica* V.
 - Scharff, A., *Die Ausbreitung des Osiris Kultes in der Frühzeit und während des Alten Reiches*. Verlag der Bayer. Akad., München 1938.
 - Schott, S., *Mythe und Mythenbildung im Alten Aegypten*, Leipzig 1945. Objavljeno u *Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Aegypt. XV*.
 - Schott, S., *Symbol und Zauber als grundform altägyptischen Denkens*. Objavljeno u *Studium generale* 6/1953, S. 278-288. Sethe, K., *Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter*, Leipzig 1930.
 - Thausing, G., *Das Symbol der Spirale im alten Ägypten*. Objavljeno u *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, No 56, 1960, S. 241-249.
 - Westendorf, W., *Das alte Ägypten*, Baden-Baden 1968. Wolf, W., *Kulturgeschichte des Alten Ägypten*, Stuttgart 1977.
 - Zaba Zbynek. *Les Maximes de Ptahhotep*, Prague 1956. Izdanje Čehoslovačke akademije nauka.